

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
КЫРГЫЗСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени И. АРАБАЕВА
БИШКЕКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени К. КАРАСАЕВА**

ДИССЕРТАЦИОННЫЙ СОВЕТ 10.22.644

На правах рукописи
УДК 811.111`367.5:811.512.154 (043.3)

Козуев Дурус Исакбаевич

**Образование, формирование и структурно-семантические
особенности сложных предложений в английском и кыргызском языках
(к типологии предложений)**

10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и
сопоставительное языкознание

Автореферат
диссертации на соискание учёной степени
доктора филологических наук

Бишкек - 2022

Работа выполнена на кафедре английского языка факультета Европейских цивилизаций Бишкекского государственного университета им. К. Карасаева

Научный консультант: **Бекбалаев Амангельды Абдыжапарович** - доктор филологических наук, профессор, декан гуманитарного факультета государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования Кыргызско-Российского Славянского университета имени первого Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина

**Официальные
оппоненты:**

Ведущая организация:

Защита диссертации состоится ____ 2022 года в 10:00 на заседании Диссертационного совета Д 10.22.644 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора (кандидата) филологических наук при Кыргызском государственном университете имени И.Арабаева и Бишкекском государственном университете имени К.Карасаева по адресу: 720026, город Бишкек, улица И.Раззакова 51А. <http://www.arabaev.kg>

С диссертационной работой можно ознакомиться в научных библиотеках Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (720026, г. Бишкек, ул. И.Раззакова, 51А) и Бишкекского государственного университета им. К. Карасаева (720044, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова 27).

Автореферат разослан _____ 2022 года.

Ученый секретарь
диссертационного совета
к.ф.н., доцент

С.К.Каратаева

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Актуальность исследования обусловлена настоящей необходимостью теоретического обоснования и осмысления межкультурных связей между носителями английского и кыргызского языков и связана с практическим освоением иностранного английского языка на уровне глубокого знания всех лексических, грамматических и стилистических особенностей языковой системы, её грамматики, а именно, самого сложного раздела грамматики – грамматико-семантической структуры сложного предложения.

Вопросы практики и теории сложного предложения уже не раз являлись предметом исследования в общем и русском языкознании [Пешковский, 1956; Руднев, 1963; Современный русский язык: ч. II, 1964; Арутюнова, 1976; Белошапкова, 1977; Ломтев, 1979; Скирдов, 1981; Формановская, 1989; Мухин, 1990]; в германском и английском языкознании [Пауль, 1960; Гульга, 1971; Смирницкая, 1972; Джемко, 1993; Качалова, Израилевич, т. 2, 1995; Moon, 1959; Searle, 1973; Wiese, 1973; Halliday, 2004]; в тюркском и кыргызском языкознании [Жакыпов, 1975; Сартбаев, 1981; Серебренников, Гаджиева, 1986; Мусаев, 1987; Өмүралиев, 1990; Жапар, ч. II, 1992; Усубалиев, 2007; Иманов, 2009]; в сопоставительном тюркско (кыргызско)-русском языкознании [Умаров, 1965; Байрамова, 1966; Скирдов, 1970; Могучий фактор национально-языкового развития, 1981; Кульбаева, 1995; Ибрагимов, 2001; Жапаров, 2007; Краснов, 2018] и в сопоставительном германо-тюркском (кыргызском) языкознании [Поздняков, 1965; Ирсалиева, 1975; Джумабаев, 1978; Бекбалаев, 1991; Шаршенова, 1991; Исаев, 2009; Вальваков, 2011; Саурбаев, 2012; Шемшуренко, 2012].

Проведённые ранее сопоставительные работы по тюркско (кыргызско)-русскому языкознанию и германо-тюркскому (кыргызскому) языкознанию, изучавшие проблемы сравнения сложных предложений, не раскрывали весь комплекс вопросов, относящихся к кругу ведения синтаксиса сложного предложения, а только в некоторой мере осветили ту или иную сторону предмета изучения.

Таким образом, анализ литературы показывает, что настоящая работа является первым сопоставительным исследованием проблемы типологии сложных предложений на материале аналитического германского английского языка и агглютинативного тюркского кыргызского. Многие положения, выводы, результаты и наблюдения над материалами исходного английского языка и сопоставляемого кыргызского были получены под новым сопоставительно-типологическим ракурсом воззрения, что предполагает большой вклад в общую теорию германо-тюркского языкознания и намечает новое направление в англо-кыргызском языкознании.

Связь работы с научно-исследовательскими программами и проектами. Тема диссертационной работы входит в тематику научно-исследовательских работ кафедры английского языка Бишкекского государственного университета им. К.Карасаева.

Цель и задачи исследования - сопоставительно-типологическое изучение образования, формирования и структурно-семантических особенностей сложных предложений в аналитическом германском английском и в агглютинативном тюркском кыргызском языках.

Для достижения названной цели планируется последовательно разрешить ряд взаимосвязанных **задач**:

1. В обзорно-теоретическом плане изучить диахроническую историю исследований сложного предложения в языкознании: в общем и русском языкознании, в германистике и англистике, в тюркологии и кыргызском языкознании, в германо-тюркском и германо-кыргызском языкознании;
2. Изучить синхронические структурно-семантические свойства сложного предложения в языкознании: в английском и кыргызском языкознании, и в сопоставительном англо-кыргызском языкознании;
3. Провести сопоставительно-типологическое изучение английских бессоюзных сложных предложений и их кыргызских функциональных соответствий;
4. Провести сопоставительно-типологическое изучение английских сложносочинённых предложений и их кыргызских функциональных соответствий;
5. Провести сопоставительно-типологическое изучение английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным и их кыргызских функциональных соответствий;
6. Провести сопоставительно-типологическое изучение английских сложноподчинённых предложений с придаточным определительным и их кыргызских функциональных соответствий;
7. Провести сопоставительно-типологическое изучение английских сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельственным и их кыргызских функциональных соответствий;
8. Провести сопоставительно-типологическое изучение английских сложноподчинённых предложений с придаточным подлежащего и их кыргызских функциональных соответствий;
9. Провести сопоставительно-типологическое изучение сложноподчинённых предложений с придаточного сказуемого в английском языке и их кыргызских функциональных соответствий.

В германистике и в англистике выделено понятие элементарного предложения, основными признаками которого являются предикативность как наличие «свободной связи между подлежащим и сказуемым» [Смирницкий, 1957:173], превалирование «роли глагола» [Абрамов, 1972:3] и минимальная трёхсоставность [Sub+Pred+Obj], где третьим составным элементом может выступать не только объект, но также адвербиал или атрибут [Halliday, 2004:84].

Мы используем термин «элементарное предложение», который эксплицирует лексико-грамматическую связную структуру, представляющую собой «именование (номинацию) некоторого события (или фрагмента) реального или мысленно представляемого мира. Именование, реализующее свойственное языку функцию отражения, осуществляется лексико-структурным ядром предложения, состоящим из лексем, организованных в единое и в то же время расчленённое целое по одному из существующих в данном языке типовых образцов» [Абрамов, 1972:6].

Исходным языком нашего сопоставительно-типологического исследования избран аналитический германский английский язык, а сопоставляемым, или сравниваемым, языком – агглютинативный тюркский кыргызский, т.е. лингвистические явления и единицы сопоставляемого языка изучаются в терминах категорий языка исходного.

Научная новизна полученных результатов заключается в том, что:

1) впервые предложена классификация сложных предложений, когда их членение на основе критерия наличия или отсутствия союза на бессоюзные сложные предложения и союзные сложные предложения происходит по принципу семантической связи (примыкание, согласование, управление) между составными частями сложного предложения на материале английского и кыргызского языков;

2) обосновано, что составные части сложного предложения образуют структурно-семантическую структуру, которая посредством глагольно-предикатной составляющей эксплицирует явление предикации. Если явление предикации реализуется в полной мере, то эта структура становится простым элементарным предложением;

3) доказано, что на уровне сложного предложения предикация выступает в своей наивысшей форме – в функции пропозиции, стягивающей воедино составные части сложного предложения;

4) продемонстрировано, что понятийно-смысловая сторона сложного английского и кыргызского предложения конституируется двумя и более простыми элементарными предложениями с проявлением пропозиции как высшей ступени предикации;

5) показаны формы реализации незавершённой, завершённой и событийной пропозиции в различных типах английских бессоюзных, сложносочинённых и сложноподчинённых предложений и их функциональных соответствий в кыргызском языке.

6) выявлено, что проявление основных структурно-семантических особенностей составных частей сложных предложений английского языка нередко происходит посредством сложных семантических комплексов, которые в зависимости от дистрибутивного семантико-грамматического контекста тяготеют к придаточным предложениям в составе сложноподчинённых;

7) определено, что проявление основных структурно-семантических особенностей сложных предложений кыргызского языка часто происходит через разнообразные конструкции с придаточными, деепричастными и отглагольно-именными неличными формами глагола, в зависимости от контекста, тяготеющими к составным частям сложносочинённых и сложноподчинённых предложений.

Практическая значимость настоящей работы обусловлена её теоретическими и практическими материалами. Во-первых, её теоретические положения и выводы будут полезными при написании учебника по иностранному английскому языку для средних специальных и высших учебных заведений Кыргызстана. Во-вторых, её практические материалы и обобщения могут быть полезными при составлении практических грамматик по английскому языку для вузов, школ, гимназий и лицеев Кыргызстана. И, в-третьих, практические материалы и общие положения работы будут ценными при составлении курса лекций по сравнительной типологии английского и кыргызского языков, при написании магистерских и дипломных работ студентами факультетов иностранных языков вузов Кыргызстана.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Классификация сложных предложений на основе факта наличия или отсутствия союза как бессоюзных сложных предложений и союзных сложных предложений — происходит по критерию семантической связи: примыкания, согласования и управления — между составными частями сложного предложения в английском и кыргызском языках, при этом:

- примыкание определяет тип бессоюзного сложного предложения;
- согласование определяет тип союзного сложносочинённого предложения;
- управление определяет тип союзного сложноподчинённого предложения.

2. Сложное предложение в английском и кыргызском языках проявляет пять разнопорядковых аспектов: 1) номинативный аспект; 2) коммуникативный аспект; 3) понятийно-смысловой аспект; 4) модально-коннотативный аспект; 5) интонационно-звуковой аспект, - которые конституируют предикативно-пропозитивную структуру сложного предложения.

3. Предикация как основная синтактико-семантическая категория определяет функциональную специфику и структуру актуализируемой синтаксической единицы предложения и соотносит всё его содержание с обозначаемой действительностью. Предикативность, или предикация, присуща составным частям сложных предложений и предложениям простым. На уровне всего сложного предложения предикация выступает в своей наивысшей форме — в функции пропозиции, стягивающей воедино его составные части.

4. Составные части сложного предложения являются той благоприятной структурно-семантической основой, в которой действует явление предикации. Если данная составная часть в качестве носителя предикации в полной мере реализует свои предикативные свойства через глагольно-предикатную составляющую, то она уже становится простым элементарным предложением.

5. Явление предикации функционирует в английском и кыргызском языках несколько по-разному в различных типах сложных предложений: бессоюзном сложном, сложносочинённом и сложноподчинённом; по-разному проявляется в их составных частях при полной и свёрнутой предикации.

6. Соответственно предикации явление пропозиции также реализуется по-разному в различных типах сложных предложений: бессоюзном сложном, сложносочинённом и сложноподчинённом — в английском и кыргызском языках, приобретая формы незавершённой, завершённой и событийной пропозиции.

7. В сложных предложениях английского языка основную часть структурно-семантических особенностей проявляют сложные семантические комплексы — сложные части предложения, в зависимости от семантико-грамматического контекста тяготеющие к составным частям сложных предложений, большей частью к придаточным предложениям в составе сложноподчинённого.

8. В сложных предложениях кыргызского языка основную часть структурно-семантических особенностей проявляют разнообразные конструкции с придаточными, деепричастными и отглагольно-именными неличными формами глагола, в зависимости от контекста, тяготеющие к составным частям сложносочинённых и сложноподчинённых предложений.

Личный вклад соискателя в написании данной диссертации состоит, во-первых, в теоретико-обзорном анализе соответствующей научной литературы по исследуемой теме сложных предложений; во-вторых, в сборе и систематизации фактического материала из открытых языковых источников; в-третьих, в научной классификации собранного фактического материала английских и кыргызских сложных предложений и, в-четвёртых, в формировании теоретических положений и научных результатов, полученных в ходе и в итоге проведённого исследования.

Апробация результатов диссертации: основные теоретические и практические положения работы докладывались на научно-методических конференциях различного уровня в вузах и научных учреждениях Кыргызстана и зарубежных стран: на международном научном конгрессе «Современная наука, человек и цивилизация» (Россия, 2020), на международной научной конференции «Актуальные научные исследования в современном мире» (Украина, 2019); на международной научно-практической конференции «Современные научные исследования: теория и практика» (Болгария, 2018); на международном симпозиуме в Международном университете Кыргызстана (Бишкек, 2015); на международной научной конференции БГУ им. К.Карасаева и университета Цукуба (Япония) «Пересечение цивилизаций» (Бишкек, 2014); на международной научно – практической конференции КГУ им. И. Арабаева «Актуальные проблемы контрастивной лингвистики и современные проблемы в преподавании иностранных языков» (Бишкек, 2011); на международной научно-практической конференции БГУ им. К. Карасаева «Актуальные проблемы образования на современном этапе» (Бишкек, 2002).

Полнота отражения результатов диссертации в публикациях. Содержание и основные положения диссертации отражены в 27 публикациях: Web of Science – 2 публикация; Scopus (Q1) – 1 публикация; зарубежный РИНЦ - 9 статей (Казахстан, Россия, Украина и Болгария); входящих в перечень рецензируемых научных периодических изданий НАК КР - 10 статей; а также 5 статей в рецензируемых изданиях и сборниках научных трудов Кыргызстана.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, восьми глав, заключения и списка литературы на русском, кыргызском и иностранных языках; каждая глава завершается выводами. Общий объем работы составляет 395 страниц.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая ценность, формулируются цель и задачи, предмет и объект исследования, данные о языковом материале, обозначаются положения, выносимые на защиту.

Первая глава «История изучения сложного предложения в языкознании» содержит 4 раздела и посвящена обзорно-теоретическому изучению научной литературы по проблемам сложного предложения в русском и общем языкознании. Изучение показывает, что данный вид предложения не является однородным явлением. Его классификация в русском языкознании, а также в языкознании общем, предпринимается на критерии связи в его составе элементарных предложений с простой распространённой структурой.

В первом разделе рассматривается история изучения сложного предложения в русском и общем языкознании. Простое предложение в русском и общем языкознании, рассматривается как единица сообщения, образованная по специально предназначенному для этого образцу, модели со значением предикативности, оно выражает законченную мысль, имеет коммуникативную задачу, эксплицируемую интонацией и порядком слов.

Сложное предложение, по определению в русском и общем языкознании конструируется предложениями простыми, которые могут видоизменяться, быть расчленёнными или нерасчленёнными. Степень видоизменения простых предложений зависит от характера связи между ними в составе сложного. Если между простыми предложениями в составе сложного имеется бессоюзная связь, то в своём подавляющем большинстве они сохраняют свою первоначальную грамматическую форму. Если же в составе сложного предложения наличествует союзная сочинительная связь, то уже наблюдается некоторое их видоизменение, например, в порядке слов. Но наиболее большая степень видоизменения имеет место в структурах элементарных предложений, когда они соединяются союзами подчинительными; в этом случае зачастую изменяется форма глагола-сказуемого придаточного предложения, она управляется доминирующими словоформами из главной части сложного предложения.

Показывается, что в русском и общем языкознании имеются два подхода к лингвистической природе сложного предложения, независимо от их типа: бессоюзного или же союзного с сочинительными или подчинительными союзами. Одна группа учёных [Белошапкова, Земская, Милославский, Панов, 1981:366] настаивает на относительной самостоятельности простых предложений в составе сложных. Другая группа учёных [Земская, Китайгородская, Ширяев, 1981:227] полагает, что сложное предложение имеет свою обособленную лингвистическую природу, качественно отличную от семантики простых предложений, их составляющих.

В работе высказывается предположение, что обе точки зрения имеют право на существование: только следует соотносить их со сложным предложением, принимая во внимание союзный (с сочинительными значениями или же со значениями подчинительными) или же бессоюзный характер взаимосвязи их составных конститuentов.

Отмечается, что в русском и общем языкознании ведущая роль приписывается предикативности, предикации, которая может быть свойственна не только простым предложениям в составе сложного, но также и всему сложному предложению в целом, но только уже на более высоком уровне.

Во втором разделе рассматривается история изучения сложного предложения в германистике и англистике. Описывается классификация сложных предложений в англистике в зависимости от критерия характера их связи между собой. Если два и более предложения только примыкают друг к другу, оставаясь самостоятельными в реализации своих смыслов, то мы имеем дело с типом бессоюзных сложных предложений, связываемых между собой только соответствующими знаками препинания. Если два и более предложения согласуются друг с другом в содержательно-логическом плане и связываются между собой сочинительными союзами, то мы имеем дело с типом сложносочинённых предложений. Если два и более предложения соединяются между собой в грамматико-логическом плане

посредством управления и через подчинительные союзы, то мы имеем дело с типом сложноподчинённых предложений, когда одно из их сложной структуры выступает как главное, а другое (другие) как подчинённое, придаточное предложение.

Показывается, что в теоретической грамматике английского языка предлагаются критерии разграничения коррелирующих между собой сложных синтаксических комплексов и придаточных предложений: 1) сложный синтаксический комплекс входит в структуру простого члена предложения, в то время как соответствующее придаточное поясняет тот или иной член предложения в составе главного предложения; 2) сложный синтаксический комплекс в своей глагольно-сказуемой части всегда выражается неличными формами глагола (инфинитивом, герундием или причастием), в то время как глагольно-сказуемая часть придаточного всегда выражается личной формой глагола; 3) сложный синтаксический комплекс всегда выражает неполную, свёрнутую предикацию, в то время как придаточное предложение в составе сложноподчинённого выражает полнозначную предикацию.

В третьем разделе рассматривается история изучения сложного предложения в тюркологии и в кыргызском языкознании. Отмечается, что изучение сложного предложения в тюркологии и в кыргызском языкознании происходило под влиянием контактирующего флективного славянского русского языка. Такое влияние обусловило постановку двух основных проблем. Во-первых, это проблема агглютинативного языкового грамматического типа тюркских языков, в том числе кыргызского, в которых глагол-сказуемое во всех предложениях всех коммуникативных типов, а в сложных предложениях в их составных частях, занимает в структуре высказывания всегда последнее место. Во-вторых, это проблема неличных форм глагола, а именно, придаточных и деепричастных форм на «-ган» и «-ып» и их фонетических вариантов в составе придаточных, которая заключается в вопросе: могут или не могут данные неличные глагольные формы выражать предикативность? В данной работе, мы присоединяемся к мотивированному мнению, что они могут выражать определённую степень предикативности, поскольку они являются сказуемыми придаточного.

Изучение сложных предложений в тюркских языках, в том числе в кыргызском, начинается с их классификации. Почти все тюркологи и кыргызоведы высказывают в связи с этим сходные мнения: сложные предложения подразделяются в тюркских языках, а среди них и в кыргызском, на пять видов: А/ бессоюзное сложносочинённое предложение; Б/ союзное сложносочинённое предложение; В/ бессоюзное сложноподчинённое предложение; Г/ союзное сложноподчинённое предложение и Д/ сложное предложение смешанного типа с наличием синтактико-семантической связи сочинения и подчинения [Нурмаханова, 1971; Гаджиева, 1973; Грамматика современного башкирского литературного языка, 1981; Серебренников, Гаджиева, 1986; Ахматов, Давлетов, Жапаров, Захарова, 1975; Жакыпов, 1975; Жапаров, 1979; Омуралиев, 1990; Жапар, 1992, ч. II; Биялиев, 2002; Иманов, 2009].

В тюркских языках, а среди них в кыргызском, до сих пор не разрешена проблема усложнения структуры сложных предложений, т.е. их «гибридизация», когда в одной широкой развёрнутой синтаксической структуре совместно употребляются все типы сложных предложений — бессоюзные сложные предложения, союзные сложносочинённые

предложения и сложноподчинённые предложения. Данная проблема поставлена, но до сего времени не нашла своего более или менее удовлетворительного освещения, что обусловлено объективными причинами имеющихся неясностей и недомолвок в области структуры и типа сложного предложения: будь это бессоюзные сложные предложения, или же таковые союзные сложносочинённого или же сложноподчинённого вида. Думается, что разрешение последней проблемы требует обособленного научного лингвистического исследования.

Четвёртый раздел посвящён проблематике изучения сложного предложения в сопоставительном германо-тюркском и германо-кыргызском языкознании. Представленное обзорно-теоретическое рассмотрение научной литературы по вопросам изучения сложного предложения в сопоставительном германо-тюркском и германо-кыргызском языкознании показало, что в этой области изучения сложных предложений были проведены определённые сопоставительные изыскания. Были проанализированы работы по германо-тюркскому сопоставительному языкознанию, в том числе по англо-кыргызскому, а также сопоставительные работы, в которых одними из сравниваемых языков являлся бы какой-либо германский язык (английский или немецкий), или же какой-либо тюркский язык, включая кыргызский.

Был проведён анализ двух блоков сопоставительных работ: первый блок составили фундаментальные сопоставительные исследования известных русских советских и современных языковедов-типологов, второй блок — кандидатские исследования по означенной сопоставительной проблематике.

Первый блок фундаментальных сопоставительных работ включал в себя две сопоставительных сферы: 1) работы по германо-тюркскому сопоставительному языкознанию [Буранов, 1983; Бекбалаев, 1991; Жолдошбек уулу, 1996; и др.] и 2) работы по кыргызско-русскому сопоставительному языкознанию [Скирдов, 1970; Ибрагимов, 2001; Жапаров, 2007], - в которых в общей синтаксической системе сравниваемых языков было уделено широкое внимание вопросам сопоставления сложных предложений в грамматически разноструктурных и генетически неродственных языках, каковыми являются, с одной стороны, германский, а с другой стороны, тюркский языки.

Второй блок проанализированных сопоставительных работ включал в себя исследования, проведённые исследователями-типологами из России, Казахстана, Узбекистана и Кыргызстана [Умаров А., 1965; Байрамова, 1966; Умаров К., 1973; Ирсалиева, 1975; Джумабаев, 1978; Шаршенова, 1991; Кульбаева, 1995 и др.], которые проводили сравнительный анализ того или иного типа сложного предложения на материале сопоставления германских и тюркских языков, или же на материале сопоставления германских или тюркских языков с русским языком.

Делается вывод, что общая языковедческая и сопоставительная классификация германских (английского) и тюркских (кыргызского) сложных предложений сводится к различению сложных предложений с сочинительными союзами или же без таковых — сложносочинённые предложения - и сложных предложений с подчинительными союзами — сложноподчинённые предложения. Семантическая связь между составными частями: главным и придаточным предложениями — в составе сложноподчинённого является более

тесной и более слитной, нежели чем семантическая связь между составными частями в составе сложносочинённого, которые, хотя и показывают некоторую связь, но большей частью воспринимаются как независимые друг от друга и относительно равноправные.

Отметим, что в данном последнем блоке сопоставительных работ исследований докторского уровня нами не обнаружено.

Вторая глава “Структурно-семантические свойства сложного предложения в английском и кыргызском языках”.

Объект исследования. Сложное предложение в английском и кыргызском языках во всём многообразии его структурно-семантической языковой реализации.

Предмет исследования. Структурно-семантические отношения и взаимосвязи внутри элементарных предложений – составных частей сложных предложений в синтаксической системе германского английского и тюркского кыргызского языков.

Материал исследования. Около 6000 сложных предложений английского языка и около 5500 сложных предложений кыргызского языка, всего 11500 единиц сложных предложений в обоих сравниваемых языках. Материал собран путём сплошного анализа текстов произведений художественной и публицистической литературы прогрессивных английских, американских, кыргызских писателей и публицистов: 31 источник анализа на английском языке и 44 источника анализа на кыргызском языке.

Методы и приёмы лингвистического анализа. В парадигматической плоскости анализа используются семантические методы понятийно-смыслового анализа предложений, его составных частей и составных лексем, морфологический метод дефиниции лексем различных частей речи, а также составных элементов лексем; в синтагматической плоскости применяются синтаксические методы анализа предложений по членам предложения, синтактико-изоморфный метод соотнесения лексем различных частей речи с функциональной ролью члена предложения, а также синтактико-валентностный метод изучения сочетаемости члена предложения. В плане общелингвистического подхода к изучаемому материалу были использованы следующие методы и приёмы лингвистического изучения: метод сопоставительного описания, метод контекстуального изучения, метод трансформационного анализа, приём верификации полученных результатов в аналогичной семантико-грамматической зоне, приём количественных подсчётов.

Вторая глава состоит из 4 разделов, и в ней исследуются структурно-семантические свойства сложного предложения в английском и кыргызском языках. *Первый подраздел посвящён проблемам предикации применительно к семантической структуре сложного предложения.* Показано, что, сложное предложение в первую очередь, связано с семантикой простого распространённого, то есть элементарного, предложения, где оно предполагает отнесение его содержания к действительности и обусловлено взаимодействием предиката-сказуемого с субъектом-подлежащим. Но предикат-сказуемое, или субъект-подлежащее – не гомогенное языковое понятийно-семантическое явление; это гетерогенное явление, мотивированное двумя составляющими, двумя структурами: предикат и субъект – предметы мысли, явления логико-семантического уровня, а сказуемое и подлежащее – единицы собственно языка, явления грамматико-семантического уровня.

Выявляется, что субъектно-предикатная структура языковой единицы высказывания, соотносимая в своём исходе с элементарным предложением языка, может быть распространена и на сложное предложение, образующееся, как минимум, двумя синтаксическими структурами двух элементарных предложений. В этом случае единицы сложного предложения включают в свой состав две субъектно-предикатные структуры, эксплицирующие две предикативные линии, то есть показывающие две предикации.

Сложное предложение, так же как и предложение простое, обладает пятью взаимосвязанными логико-грамматическими аспектами:

- номинативным, выражающим номинативную функцию языка:
(1) *Бир сомду чөнтонгүмдөн сууруп жатканда, көз алдымдан ушунун баары чууруп өттү* [Усубалиев, 1991];
- коммуникативным, выражающим коммуникативную функцию языка:
(2) *Tom made his way towards the public square of the village, where to “military” companies of boys had met for battle* [Twain, 2012];
- понятийно-смысловым, выражающим когнитивную функцию языка:
(3) *Өз колуң менен сылап-сыйпап, алаканына салып, жерде балдар менен бирге өскөн айбандарыңызды жалпы ортого тапшырып берүү канчалык аянычтуу болсо да, алып барып тапшыруу керек* [Мияшев, 1974];
- модально-коннотативным, выражающим эмотивно-экспрессивную функцию языка:
(4) *«I do beseech you, fair maid – it is the favorite falcon of the queen: I dare not return to the palace without it!»* [Irving, 1984];
- интонационно-звуковым, выражающим иллокутивно-речевую сторону языка:
(5) *Шамал айдап көлдүн киргил көбүгүн, Кашка суудай мөлт дей түшкөн өмүрүм* [Осмонов, 1 т., 2014].

Структура предикации сложного предложения детерминирована, как правило, двумя его составными частями, и в основном представляет собой в каждой из данных частей структуру элементарного предложения, где взаимодействующие субъект и предикат мотивируют употребление какого-либо третьего второстепенного члена предложения, обычно объекта-дополнения. В сложных предложениях обоих анализируемых языков действуют, как минимум, две субъектно-предикатные структуры предикации, которые представляют собой понятийно-грамматические основания в каждом из составных частей сложного предложения.

Явление предикации, релевантное для элементарных предложений обоих анализируемых языков: английского и кыргызского, - претерпевает в сложных предложениях определённую трансформацию: оно преобразуется в явление пропозиции, которое проявляется при логико-понятийной интерпретации как явление более высокой степени. Оно соединяет уже не собственно субъектно-предикатную структуру предикации в составе элементарного предложения, а соединяет, по меньшей мере, две субъектно-предикатные структуры двух элементарных предложений, являющихся составными частями сложного предложения. Явление пропозиции выходит на уровень всего сложного предложения, в то время как предикация является действенной для уровня одного элементарного предложения как составной части сложного предложения. Пропозиция, в нашем истолковании, связывает две

предикативные структуры двух элементарных предложений, выступающих составными частями сложного.

Второй раздел посвящён описанию классификации сложных предложений в английском языкознании. Классификация производится на основе анализа их структуры и семантики. Так, теоретики германистики и английской грамматики [Адмони, 1968: 237-238; Иванова, Бурлакова, Почепцов, 1981:232; Блох, 1986:102-103; Halliday, 1970: 151; Akhmanova, Minajeva, Mindrul, 1986:12-13] выделили в синтаксической системе английского языка три типа сложных предложений: бессоюзные сложные предложения, сложносочинённые предложения и сложноподчинённые предложения. При этом они отмечают, что в каждом типе сложных предложений имеется своё структурно-семантическое средство связи: в бессоюзных сложных предложениях их составные части связываются примыканием; в сложносочинённых и сложноподчинённых типах предложений уже действуют сочинительные и подчинительные союзы.

Предикация выступает в сложных английских предложениях в двух видах: как полная предикация во всех составных частях бессоюзных сложных и сложносочинённых предложений, а также в главной части сложноподчинённого предложения, и как свёрнутая предикация в придаточных предложениях сложноподчинённого предложения.

Пропозиция рассматривается как высшая форма предикации, которая действует в масштабе всего сложного предложения. При этом она может быть классифицирована как трёхступенчатое явление: в бессоюзных сложных английских предложениях она выступает в форме незавершённой пропозиции, в сложносочинённых английских предложениях в форме завершённой пропозиции, и в сложноподчинённых английских предложениях в форме событийной пропозиции. Такая трактовка пропозиции, как высшего абстрактно-понятийного проявления предикации, полностью перекликается с мнением лингвистов-специалистов по семантическому синтаксису [Смирницкий, 1957:174; Общее языкознание: Внутренняя структура языка, 1972:298; Арутюнова, 1976:37; Пузиков, 2009:11; Huddleston, 2000:69].

В третьем разделе рассматривается классификация сложных предложений в кыргызском языкознании. Показывается, что с увеличением класса союзов и союзных слов в кыргызском синтаксисе стало возможным говорить на современном этапе о различии трёх основных типов сложных предложений: 1) сложные предложения сложносочинённого типа — *тең байланыштагы татаал сүйлөм*, 2) сложные предложения сложноподчинённого типа — *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм*, и 3) сложные предложения смешанного типа — *аралаш татаал сүйлөм*, в последнем типе наличествует как сложносочинённая, так и сложноподчинённая связь.

В четвёртом разделе изучается сопоставление классификаций сложных предложений английского и кыргызского языков. Показывается, что в классификации сложных предложений в кыргызском языкознании и в англистике есть одно существенное различие — в основу подразделения явлений сложных предложений кладутся разные критерии. В кыргызском языкознании — это структурно-семантический критерий сопнесения смысловых сторон составных частей: сложносочинённое сложное предложение с равновеликими семантиками своих составных частей — *тең байланыштагы татаал сүйлөм* и сложноподчинённое

предложение с неравновеликими семантиками своих составных частей — *багыныңкы байланьштагы татаал сүйлөм*, а в сложных предложениях смешанного типа действуют оба вида соединения составных частей.

В англистике же в основу классификации сложных предложений кладётся структурно-грамматический критерий наличия или отсутствия союзов и союзных слов с экспликацией их сочинительной и подчинительной связи: бессоюзное сложное предложение с полным отсутствием как союзов, так и союзных слов, сложносочинённое предложение с сочинительными союзами и сложноподчинённое предложение с подчинительными союзами.

Рассмотрение языкового материала показывает, что явление предикации неоднозначно проявляется в кыргызском языке, где простые элементарные предложения как составные части сложных могут иметь как полнозначную субъектно-предикационную структуру, так и такую структуру неполную, свёрнутую. Такое свёртывание предикации обусловливается в грамматической системе кыргызского языка многими морфологическими и синтаксическими особенностями, как-то: сложной агглютинативной структурой кыргызской лексемы, могущей выражать как семантический субъект, так и семантический предикат; наличием неличных глагольных форм с усложнённой семантикой, это могут быть как причастные, так и деепричастные обороты с разнообразными личными аффиксами из различных парадигм, заменяющие как подлежащее, так и сказуемое предложения и другие.

Сопоставление типов сложных английских (the Composite Sentence) и кыргызских (Татаал сүйлөм) предложений представляется следующим: бессоюзное сложное английское предложение имеет функциональное соответствие в виде кыргызского бессоюзного сложносочинённого предложения (Байламтасыз тең байланьштагы татаал сүйлөм) и союзного сложносочинённого предложения (Байламталуу тең байланьштагы татаал сүйлөм); соответственно, английское сложносочинённое предложение (the Compound Sentence) — кыргызское бессоюзное сложноподчинённое предложение (Байламтасыз багыныңкы татаал сүйлөм) и союзное сложноподчинённое предложение (Байламталуу багыныңкы татаал сүйлөм); английское сложноподчинённое предложение (the Complex Sentence) — кыргызское сложное предложение смешанного типа с наличием синтактико-семантической связи сочинения и подчинения (Аралаш татаал сүйлөм).

При сопоставлении классификаций сложных предложений в английском и кыргызском языках показано, что в сущности их различие в обоих языках совпадает лишь формально-количественно — в английском и кыргызском языках выделяют по три типа сложных предложений.

В английском языке на основе применения структурно-грамматического критерия [наличие / отсутствие союзов и союзных слов, а также характер содержания данных союзов и союзных слов] выделяют: 1) бессоюзное сложное предложение — *the Asyndetic Sentence*, 2) сложносочинённое предложение с сочинительными союзами и союзными словами — *the Compound Sentence*, и 3) сложноподчинённые предложения с подчинительными союзами и союзными словами — *the Complex Sentences*.

В кыргызском же языке на основе применения структурно-семантического критерия [равнозначность / неравнозначность составных частей сложного предложения] также

выделяют три большие их группы: 1. сложносочинённые предложения — *тең байланыштагы татаал сүйлөм*, 2. сложноподчинённые предложения — *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм* и 3. сложные предложения смешанного типа — *аралаш татаал сүйлөм*.

Предполагается, что можно считать данные троичные классификации сложных предложений лишь первым уровнем подразделения синтаксических единиц сложных предложений. Однако, если для английского синтаксиса такая классификация является завершающей, то кыргызский синтаксис в первых двух группах производит дальнейшее расклассифицирование: I. в группе сложносочинённых предложений он выделяет: А) бессоюзное сложносочинённое предложение — *байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм* и Б) союзное сложносочинённое предложение — *байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм*; и II. в группе сложноподчинённых предложений он выделяет: А) бессоюзное сложноподчинённое предложение — *байламтасыз багыныңкы татаал сүйлөм* и Б) союзное сложноподчинённое предложение — *байламталуу багыныңкы татаал сүйлөм*.

Качественная сторона сложных предложений отличается от типа к типу в составе одного языка и определённым образом отличается от языка к языку. Так, английское бессоюзное сложное предложение характеризуется наличием однозначной субъектно-предикатной структуры и, следовательно, полной предикацией; и в то же самое время кыргызское бессоюзное сложносочинённое предложение может иметь как однозначную субъектно-предикатную структуру и полную предикацию, так и неоднозначную субъектно-предикатную структуру и неполную, свёрнутую предикацию в своих составных частях. В этом случае пропозиция как высшая степень предикации семантики сложных предложений может быть в кыргызском типе бессоюзных сложносочинённых предложений как завершённой, так и незавершённой, в то время в английском языке аналогичная пропозиция всегда является только завершённой. Также качественная сторона сложных предложений в каждом из сопоставляемых языков осложняется наличием своих особых языково-грамматических явлений, затрагивающих как структуру, так и семантику сложных предложений: в английском языке – это так называемые сложные синтаксические комплексы и сложные члены предложения, в кыргызском – это свёртывание подлежащего и сказуемого в одной словоформе, а также причастные, деепричастные и отлагательно-именные обороты и конструкции.

Таким образом, типологическое сопоставление сложных предложений в английском и кыргызском языках в первую очередь должно касаться качественного изучения сравниваемых явлений языка.

Третья глава “Бессоюзные сложные предложения в английском и бессоюзные сложносочинённые предложения кыргызском языках” состоит из четырёх разделов. В разделе рассмотрены теоретические вопросы исследования бессоюзного сложного предложения в английском и кыргызском языках. Изучение сложного предложения связывается с изучением элементарного предложения, в котором релевантным представляется характер действия, выраженного глагольным сказуемым. *В первом разделе обосновывается необходимость трёхэтапного подхода к изучению практического языкового материала.* На первом этапе предполагается проанализировать грамматическую связь примыкания в сложных

предложениях, их семантические составляющие, их интонационное оформление в устной речи и пунктуационное в письменной речи, в английском и кыргызском языках по-отдельности.

(1) *Wildly the horse careered, the waving dark hair of the boy tossed, his eyes had a strange glare in them [Lawrence, 2013].*

На втором этапе сопоставительно-типологического исследования было проведено изучение явления предикации, субъектно-предикатного строения составных частей – простых элементарных предложений в составе бессоюзного сложносочинённого предложения в английском и кыргызском языках. Как показал проведённый анализ, обоим сравниваемым языкам свойственны предикации, не полностью совпадающие в своей качественной реализации.

(2) *Эстүү аял эшигин алдын тазалайт,*

Эси жок аял элдин көзүнчө эрин жакалайт [Кадыркулов, 2010].

На третьем этапе было проведено сравнение пропозиционного строения бессоюзных сложных предложений в английском и кыргызском языках. Использованная теоретическая установка имела практическое подтверждение, показала, что пропозиция представляет собой высшую форму предикации и абстрагировано, и адекватно приложима к таким распространённым и протяжённым семантико-синтаксическим структурам, каковыми являются английские и кыргызские сложные предложения бессоюзного типа.

(3) *I have been drunk just twice in my life, and the second time was that afternoon; so everything that happened has a dim hazy cast over it [Fitzgerald, 2014].*

На основе такого трёхэтапного анализа выявляется, что типу английского бессоюзного сложного предложения в современном кыргызском языке функционально соответствует бессоюзное сложносочинённое предложение. Показано, что пропозиция как высшая степень проявления предикации в пропозиционном строении своих семантико-синтаксических структур может подразделяться на: пропозицию незавершённого вида, когда понятийно-смысловая структура высказывания преодолевает отсутствие или недостаток грамматических средств связи; пропозицию завершённого вида, когда понятийно-смысловая структура высказывания подкрепляется грамматическими средствами связи; и пропозицию событийного вида, когда понятийно-смысловая структура высказывания связывается «семантическими скобами», т.е. такими семантическими отношениями – типа причинно-следственных, – когда одна часть высказывания (сложного предложения) в облигаторном порядке подразумевает другую.

Во втором разделе изучается структурно-семантическая характеристика бессоюзных сложных предложений в английском языке. Исследование структурно-семантических характеристик 1500 языковых единиц бессоюзных сложных предложений в английском языке показывает, что они все в равной пропорции, примерно по 380-390 предложений, подразделяются на 4 группы; основой выделения таких групп является характер их элементарности, проявляющийся в качестве глагольного действия:

А) Английское бессоюзное сложное предложение с составными частями, выражающими последовательные действия; оно обозначает один предмет речи и покрывает одну внеязыковую ситуацию:

(4) *The coupe came to a stop; Daisy signaled us to draw up alongside* [Fitzgerald, 2014].

В) Английское бессоюзное сложное предложение с составными частями, выражающими одновременные действия, оно также обозначает один предмет речи и покрывает одну внеязыковую вневременную ситуацию:

(5) *The interior was poor and bare; the only car visible was the dust-covered wreck of a Ford which stood in a dim corner* [Fitzgerald, 2014].

С) Английское бессоюзное сложное предложение с составными частями, выражающими вневременные действия; оно также обозначает один предмет речи и покрывает одну внеязыковую ситуацию:

(6) *“You shave off that moustache of yours – it didn’t ornament”* [Jerome, 2012].

Д) Английское бессоюзное сложное предложение с составными частями, выражающими длительные действия; но оно обозначает два и более предмета речи, хотя и покрывают одну внеязыковую ситуацию:

(7) *Ah-Yen paused; I lighted my pipe afresh, and nodded to him to show that I was listening* [Stevenson, 2010].

Грамматическая связь, действующая в составе английского бессоюзного сложного предложения, является примыканием, свободным соположением простых элементарных предложений друг к другу.

Семантическая связь, действующая в составе английского бессоюзного сложного предложения, соединяет смыслы данных простых элементарных предложений как составных частей общей семантической структуры и является рыхлой и неспаянной – элементарные предложения могут функционировать при соответствующем актуальном членении и изолированного друг от друга.

Интонация английского бессоюзного сложного предложения отличается тем, что на стыках составных элементарных предложений она имеет мелодику восхода и перехода к артикуляции дальнейшего смысла последующего элементарного предложения, в письменной речи такая интонация отображается пунктуационными знаками «точка с запятой» или «запятая».

Все элементарные предложения – составные части английского бессоюзного сложного предложения характеризуются однозначной субъектно-предикатной структурой [Sub+Pred] и проявляют полную предикацию. Это обеспечивается облигаторной двусоставностью синтаксической структуры английского простого предложения, как распространённого, так и нераспространённого.

Пропозиция здесь действует уже на уровне всего бессоюзного сложного предложения; она обозначается нами как пропозиция незавершённого вида, поскольку её незавершённость обуславливается многими языковыми факторами: 1) грамматической независимостью составных элементарных предложений; 2) семантической рыхлостью и неспаянностью смыслов данных составных частей; 3) интонацией незавершённости с

нерегламентированной продолжительностью паузирования между составными элементарными предложениями: некоторое удлинение паузы может разорвать и без того слабую семантическую связь между ними.

В третьем разделе изучается структурно-семантическая характеристика бессоюзных сложносочинённых предложений в кыргызском языке. Структурно-семантическое изучение 1500 языковых единиц кыргызских бессоюзных сложносочинённых предложений показало, что все они также распределяются примерно в равной пропорции по 380-390 предложений по четырём группам в зависимости от фактора их глагольного действия:

А) Кыргызское бессоюзное сложносочинённое предложение с составными частями, выражающими одновременные действия; оно обозначает один предмет речи и покрывает одну внеязыковую ситуацию:

(8) *Кыш күнү эле, эрте маал, бульварда кар замбарлап жасап турган* [Айтматов, 1988].

Б) Кыргызское бессоюзное сложносочинённое предложение с составными частями, выражающими последовательные действия; оно обозначает один предмет речи и покрывает одну вневременную внеязыковую ситуацию:

(9) *Жолго чыкканда туш ооду, поезд Волганы жакалап баратат* [Айтматов, 1988].

В) Кыргызское бессоюзное сложносочинённое предложение с составными частями, выражающими вневременные действия; оно обозначает один предмет речи и покрывает одну вневременную ситуацию:

(10) *Жаратылыштын кооздугу аны байкатпастан арбап алат, алгач адамдар жаратылыштын көрүнбөгөн торлоруна чалынганын билбей да калышат* [Өмүркулов, 1984].

Г) Кыргызское бессоюзное сложносочинённое предложение с составными частями, выражающими длительные действия; оно обозначает два и более предмета речи, но покрывает одну ситуацию:

(11) *Кеп жакшынын келим кетими көп, кемпай кишинин дымагы, кесири көп* [Кадыркулов, 2010].

Грамматическая связь примыкания связывает составные части кыргызского бессоюзного сложносочинённого предложения, которые при этом остаются в грамматическом отношении некоторым образом независимыми друг от друга.

Показано, что семантическая связь, соединяющая составные части кыргызского бессоюзного сложносочинённого предложения, обуславливается характером глагольного действия, выраженного в предикатах составных элементарных предложений, но все же остаётся не спаянной, а в некоторой степени и ослабленной.

Интонационное оформление в устной речи выражается в особом переходе от одного составного предложения к другому: нисхождение тона — паузирование — ровный тон и постепенное восхождение тона. На письме такая интонация в месте паузирования оформляется пунктуационным знаком «запятая».

Предикативная структура кыргызских бессоюзных сложносочинённых предложений отличается параллельным наличием как полной предикации, так и предикации свёрнутой

в бессоюзных предложениях групп: А), Б) и В). Что же касается бессоюзных сложносочинённых предложений группы Г), то здесь встречаются сложные предложения с составными частями, выражающими длительные глагольные действия, имеющими только полную предикацию; видимо, выражение длительности действия не сочетается со свернутостью предикации; длительное действие должно быть обозначено чётко, ясно и конкретно.

Таким образом, пропозитивная структура всего кыргызского бессоюзного сложносочинённого предложения представляется незавершённой, на что указывает, во-первых, отсутствие союза, во-вторых, свободная грамматическая связь примыкания, в-третьих, ослабленная семантическая связь между составными частями сложного предложения. И такая незавершённая пропозиция может быть свойственна не только предикациям свёрнутым, но также и предикациям полным, как это наблюдается в группе Д) кыргызских бессоюзных сложносочинённых предложений с составными частями, выражающими длительные действия.

В четвёртом разделе проводится структурно-семантическое сопоставление английских бессоюзных сложных предложений и кыргызских бессоюзных сложносочинённых предложений. Проведённое сопоставление английских бессоюзных сложных предложений и кыргызских бессоюзных сложносочинённых продемонстрировало, что сопоставительное изучение английских и кыргызских бессоюзных сложных предложений целесообразно приводить по четырём видам, направлениям:

А) Английские бессоюзные сложные и кыргызские бессоюзные сложносочинённые предложения с составными элементарными предложениями, выражающими одновременные действия предмета речи:

(12) *She was shocked by West Egg and its raw vigor; she saw something awful in the very simplicity she failed to understand [Fitzgerald, 2014].*

(13) «Уктум сөзүн көзү ачык адамдын, көптү көргөм, көптү билгем абаңдын» [Абдыразаков, 2008].

Б) Английские бессоюзные сложные и кыргызские бессоюзные сложносочинённые предложения с составными элементарными предложениями, выражающими последовательные действия предмета речи:

(14) *It was as Keawe supposed; the young man had the change ready in a drawer; the bottle changed hands, and Keawe's fingers were no sooner clasped upon the stalk than he had breathed his wish to be a clean man [Stevenson, 2013].*

(15) Бардыгы маалым, айта турган сөз деле жок эле: Чоро айыптуу болчу [Өмүркулов, 1984].

В) Английские бессоюзные сложные и кыргызские бессоюзные сложносочинённые предложения с составными элементарными предложениями, выражающими вневременные действия предмета речи:

(16) *I give you my hand upon that; I thank you again and again; I will just add one little word, Utterson, that I'm sure you'll take in good part: this is a private matter, and I beg of you to let it sleep [Stevenson, 2010].*

(17) *Далай элдер өлдү, далай көчтөр талкаланды, далай малдар каракталды...* [Осмонов, 2007].

Г) Английские бессоюзные сложные и кыргызские бессоюзные сложносочинённые предложения с составными элементарными предложениями, выражающими длительные действия предмета речи:

(18) *The young woman readjusted her somewhat dragged plumes with a feeble, faded coquetry, Mother Shipton eyed the possessor of “Five Spot” with malevolence, and Uncle Billy included the whole party in one sweeping anathema* [Harte, 2013].

(19) *Тагдырга жараша адам, адамга жараша тагдыр – бири-бирин издеушей табышат эмеспи* [Айтматов, 1988].

Сходными в структурно-семантическом построении английских бессоюзных сложных и кыргызских бессоюзных сложносочинённых предложений являются следующие четыре момента.

Во-первых, идентичная грамматическая связь примыкания, соединяющая простые составные элементарные предложения в одну структуру бессоюзного сложного и сложносочинённого предложения. Во-вторых, похожая ослабленная семантическая связь, соединяющая смыслы простых составных элементарных предложений. В-третьих, одна и та же предикативная структура с качеством полной предикации, конституирующая субъектно-предикатные основы всех английских и кыргызских бессоюзных сложных и сложносочинённых предложений во всех означенных выше четырёх видах данных бессоюзных предложений. В-четвёртых, сходным является общая пропозитивная структура, присущая понятийно-смысловой стороне всего состава и объёма английского бессоюзного сложного и кыргызского бессоюзного сложносочинённого предложения.

Было установлено, что несходными в структурно-семантическом построении английских бессоюзных сложных и кыргызских бессоюзных сложносочинённых предложений являются последующие четыре момента. Во-первых, непохожее интонационно-мелодическое артикулирование на исходе неконечных составных предложений, выражающих незавершённую мысль: в английских бессоюзных сложных предложениях – это восхождение тона с последующим кратким паузированием, в кыргызских бессоюзных сложносочинённых предложениях – это нисхождение тона с последующим недолгим паузированием. Во-вторых, в письменной речи графическая связь между составными элементарными предложениями в английских бессоюзных сложных предложениях осуществляется преимущественно пунктуационным знаком «точка с запятой», в то время как в кыргызских бессоюзных сложносочинённых предложениях такая связь осуществляется преимущественно пунктуационным знаком «запятая». В-третьих, несходным является то, что на уровне простых составных элементарных предложений синтаксическая система кыргызского языка широко использует свёртывание предикации. И, в-четвёртых, три вида кыргызских бессоюзных сложных предложений: А) с составными предложениями, выражающими одновременные действия; Б) с составными предложениями, выражающими последовательные действия и В) с составными предложениями, выражающими вневременные действия – экплицируют свёртывание предикации по линии подлежащего-субъекта, употребляя разные формы

безличных предложений. Один вид кыргызских бессоюзных сложносочинённых предложений Г) с составными предложениями, выражающими длительные действия, эксплицирует большей частью свёрнутую предикацию по линии сказуемого-предиката, употребляя неличные формы глагола - причастие и деепричастие.

Таким образом можно провести параллели между типом английских сложных предложений и подтипом кыргызских сложносочинённых предложений (тең байланыштагы татаал сүйлөм), а именно, его составным подтипом бессоюзных сложносочинённых предложений (байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм).

Четвёртая глава “Сложносочинённые предложения в английском и союзные сложносочинённые в кыргызском языках” состоит из четырёх разделов. На основе использования сочинительных союзов рассматриваются субъектно-предикатные структуры сложносочинённых сложных предложений английского и кыргызского языков.

Первый раздел посвящён методике сопоставительно-типологического анализа сложносочинённых предложений в английском и союзных сложносочинённых в кыргызском языках. Указанная трёхэтапная методика применяется для анализа данного типа предложений как в отдельности, по языкам, так и в их соположении друг к другу. На первом этапе были рассмотрены вопросы грамматической связи согласования, имеющие место внутри сложносочинённых предложений, а также интонационное и пунктуационное оформление данных предложений. Союзные сложносочинённые предложения в обоих языках образуются посредством сочинительных союзов, которые не только связывают воедино простые элементарные предложения, но также придают смыслу всего предложения семантику соединения, семантику противительности и семантику разделительности.

(1) *The winters in the latitude of Sullivan's Island are seldom very severe, and in the fall of the year it is a rare event indeed when a fire is considered necessary [Poe, 2013].*

(2) *Бир кедей туура элүү жашты басты, ошондо Чолпон деген уул тапты [Осмонов, 1 т., 2014].*

На втором этапе были изучены вопросы предикативного строения смысла союзных сложносочинённых предложений в английском и кыргызском языках.

(3) *Of animal life there was no movement amid the majestic vaulted aisles which stretched from us as we walked, but a constant movement far above our heads told of that multitudinous world of snake and monkey, bird and sloth, which lived in the sunshine [Conan Doyle, 2014].*

(4) *Ар бири 250 орундук эки залы бар, кышкы клуб иштейт жана дагы бир кинотеатр тургузулган [Тойбаев, 1974].*

Предикативное строение, а именно, субъектно-предикатная структура союзных английских и кыргызских сложносочинённых предложений, имеет разное качество. Так, как показывают наблюдения, английский язык проявляет полную предикацию и однозначную субъектно-предикатную структуру, в то время как кыргызский может проявлять не только полную предикацию, но и предикацию свёрнутую, в последнем случае происходит грамматическое свёртывание или по линии субъекта-подлежащего, или же по линии предиката-сказуемого.

Такое структурно-семантическое сопоставление типа английского сложносочинённого предложения с его кыргызским функциональным соответствием позволяет соотнести в качестве последнего союзное сложносочинённое предложение.

На третьем этапе сопоставительного типологического исследования в обоих сравниваемых языках у сложносочинённых предложений союзного типа, в зависимости от их значения: соединительного, противительного или же разделительного вида, - изучаются свойства высшего уровня предикации – пропозиции; последняя рассматривается как наиболее абстрагированная степень предикации, но уже действующая не только в значении отдельного составного предложения, но также реализующаяся на уровне смысла всего союзного сложносочинённого предложения.

(5) *At first he was struck stupid; and then fear fell upon him that the bargain had been made amiss, and the bottle had come back to him as it came at San Francisco; and at than his knees were loosened, and the fumes of the wine departed from his head like mists off a river in the morning [Stevenson, 2013].*

(6) *Душмандын негизги күчү топтолгон жер өйдө жакта калыптыр, - деди ал шыбырап, - ошондой болсо да биз алардын бир жеринен жарып өтүшүбүз керек [Саатов, 1974].*

Как показывает анализ, пропозиция в союзных сложносочинённых предложениях английского и кыргызского языков может быть двух видов: завершённая, когда смысл предложения реализуется в синтаксической структуре без никаких дополнительных нюансов, и незавершённая пропозиция, когда смысл предложения оставляет недомолвок из-за свёртывания тех или других частей субъектно-предикатной структуры составного элементарного предложения.

Во втором разделе изучается структурно-семантическая характеристика сложносочинённых предложений в английском языке. Показано, что сложносочинённое союзное предложение в современном английском языке представляет собой расширенное элементарное предложение, в котором наличествует две и более составные части, составные простые элементарные предложения, первое из которых является определяющим: оно устанавливает рамки семантической внеязыковой ситуации для дальнейшего поименования и «задаёт» грамматические параметры в парадигмах наклонения, временного выражения, нередко модальности, а также и интонационного оформления.

Установлено, что общее значение английских сложносочинённых предложений предопределяется содержанием сочинительного союза, который может иметь три семантических выражения:

1) соединение составных частей сложносочинённого предложения посредством соединительных союзов *and* (в значении «и»), *as well as*, *nor* и др:

(7) *Long Ash Lane cut athwart them, right and left; and they saw that at the junction of the four ways, under the land-post, a grave was dug, into which, as the chair drew nigh, a corpse had just been thrown by the four Sidlinch men employed for the purpose [Hardy, 2013];*

2) противительное сопоставление второй составной части по отношению к первой посредством противительных союзов: *and* (в значении «а»), *but*, *still* и др.

(8) *We had been friends, quite good friends; but never could I get beyond the same comradeship which I might have established with one of my fellow-reporters upon the Gazette,- perfectly frank, perfectly kindly, and perfectly unsexual [Conan Doyle, 2014];*

3) разделительное сопоставление второй составной части по отношению к первой посредством разделительных союзов: *or, either...or*:

(9) *Either the customer is obdurate, and staggers to his feet at last and gropes his way out of the shop with the knowledge that he is a wrinkled, prematurely senile man, whose wicked life is stamped upon his face, and whose unstopped hair-ends and failing follicles menace him with the certainty of complete baldness within twenty-four hours – or else, as in nearly all instances, he succumbs [Stevenson, 2010].*

Показано, что в союзных английских сложносочинённых предложениях наличествует двоякая структурно-грамматическая структура: если в сложносочинённых предложениях с соединительным значением может быть представлена как синтаксическая двухчастная структура, так и структура трёх- и более частная, то в сложносочинённых предложениях с противительным и разделительным значениями большей частью бывает представлена только двухчастная структура, что обусловлено семантикой противительности и разделительности второй части по отношению к первой.

Таким образом, во всех английских сложносочинённых предложениях всех трёх вышеуказанных подтипов действует принцип завершённой пропозиции, которая соединяет между собой составные части, составные предложения в одну принципиально новую синтаксико-содержательную структуру, в артикуляторном выражении актуализирующую общую семантику всего сложного предложения в зависимости от его конкретного значения: соединения, противительности или разделительности.

В третьем разделе изучается структурно-семантическая характеристика союзных сложносочинённых предложений в кыргызском языке. Описывается структурно-семантическая характеристика кыргызского союзного сложносочинённого предложения, которое характеризуется как такой тип сложного предложения, в котором при общей сочинительной семантике проявляются три семантических подтипа, выражающих смысловые нюансы соединения, противительности и разделительности в зависимости от вида сочинительно-связующего союза.

Общая содержательно-грамматическая структура союзного сложносочинённого кыргызского предложения может состоять из двух предложений с соединительным значением, с противительным и с разделительным значением, большей частью двухчастных, и обусловленных семантикой соединительного союза (одно явление соединяется с другим), противительного союза (одно противопоставляется другому) и семантикой разделительного союза (одно явление отделяется от другого). Но всё же при этом во всех подтипах кыргызских сложносочинённых предложений:

1) с соединительными союзами: *жана, да, нары* и др.;

(10) *Кун чыкты жана табият ойгонду [Кожожаш, 1996];*

2) с противительными союзами: *бирок, антсе да, а* и др.;

(11) *Медер колуна оролгон божуну катуу тартты, бирок араба бир нече жерге чейин токтогон жок* [Өмүркулов, 1984].

3) с разделительными союзами: *же, не, мейли* и др:

(12) *Эртең Чоро үйүнө кетет, же болбосо биз аны менен дагы бир ай кыйналабыз* [Өмүркулов, 1984]; - первое предложение в составе кыргызского союзного сложносочинённого является определяющим, представляющим собой как бы исходный момент, отправную точку для соединения, противопоставления или разделения.

Отмечается, что во всех кыргызских союзных сложносочинённых предложениях их составные простые элементарные предложения эксплицируют как полную предикацию, так и предикацию свёрнутую; последний вид предикации обусловлен формальным опущением грамматического подлежащего.

(13) *Ал коомдук ишмер «Ылкырыгы таш жарган...» деген макаланы жарыкка чыгарды да, анан губернаторлук орунду талап кылып баштады* [Токтогонов, 1999].

Выявлено, что фактор пропозиции выступает в действие в объёме всего союзного сложносочинённого предложения и является неотъемлемым лингвистическим свойством обширной структуры всего союзного сложносочинённого предложения. Если в обоих составных простых элементарных предложениях сложносочинённого имеет место полная предикация, то на уровне всего сложного предложения реализуется завершённая пропозиция. Если даже в одном (не в обоих) составном элементарном предложении союзного сложносочинённого имеет место свёрнутая предикация, то на уровне всего сложного предложения уже реализуется незавершённая пропозиция. Незавершённая пропозиция, действующая в объёме целого союзного сложносочинённого предложения, в логическом аспекте распространяется на подразумеваемый эксплицитный субъект действия, а в синтаксическом аспекте – на опущенное имплицитное грамматическое подлежащее.

В четвёртом разделе изучается структурно-семантическое сопоставление английских сложносочинённых и кыргызских союзных сложносочинённых предложений. Показано, что структурно-семантическое сопоставление английских и кыргызских сложносочинённых предложений характеризуются в обоих изучаемых языках одинаковым образом: сложносочинённое предложение является структурно-грамматическим и семантико-смысловым единством, образованным вследствие соединения двух относительно самостоятельных предложений посредством сочинительных союзов. В соответствии с семантикой данного сочинительного союза в обоих языках сложносочинённые предложения могут быть расклассифицированы как обладающие значением: соединительности, противительности и разделительности.

Английские и кыргызские союзные сложносочинённые предложения с соединительным значением:

(14) *The chest had been full to the brim, and we spent the whole day, and the greater part of the next night, in a scrutiny of its contents* [Poe, 2013].

(15) *Бектерге кул эмгеги – берсе рахат, беги да кулукузун жүрсүн сактап* [Баласагын, 1993].

Английские и кыргызские сложносочинённые предложения с противительным значением:

(16) *The storm raged fiercely all that night, but nothing of particular note occurred [Wilde, 2014].*

(17) Бул – керектүү иш, ал эми силер кайдагы бир жомоктор менен сөз баштайсыңар” [Өмүркулов, 1984].

Английские и кыргызские сложносочинённые предложения с разделительным значением:

(18) *I'll be free or I'll die [Poe, 2013].*

(19) *Силер чатырды тоонун ары жагына Токтобек-Сай деген айылдын четине ушул жумада тиккиле, же күтүп тургула чатыр тикпей экскаваторлор өзүнүн ишин толук аяктаганча [Тойбаев, 1974].*

Выявлено, что основным сходным признаком английских и кыргызских союзных сложносочинённых предложений является факт того, что первое составное предложение определяет и направляет семантический объём и грамматические парадигмы второго определяемого предложения. И такое определение имеет место во всех трёх типах английских и кыргызских союзных сложносочинённых предложений с соединительным значением, с противительным значением и с разделительным значением.

Однако такие сходные моменты имеют место только на уровне плана выражения; на уровне же плана содержания, где реализуется предикация и предикативные отношения, преобладают несходные факторы. Так, облигаторная двусоставность английского простого элементарного предложения предопределяет полносоставную его субъектно-предикатную структуру, которая, в свою очередь, мотивирует полную предикацию английского простого элементарного предложения как составной части сложносочинённого. Полная предикация обоих составных предложений английского сложносочинённого предложения детерминирует и становится основанием для завершённой пропозиции, действующей уже на уровне смысла всего сложносочинённого предложения. Также делается вывод, что в кыргызских союзных сложносочинённых предложениях всех трёх вышеозначенных типов тоже имеет место полносоставная субъектно-предикатная структура во всех составных частях, которые мотивируют полную предикацию в составном предложении и завершённую пропозицию в семантико-грамматическом объёме всего сложносочинённого предложения.

Но в кыргызском союзном сложносочинённом предложении зачастую имеет место, в отличие от английского сложносочинённого предложения, неполносоставная субъектно-предикатная структура, когда опускается один главный член предложения – подлежащее или сказуемое. В этом случае наблюдается явление свёрнутой предикации в одном или в обоих составных частях сложного предложения; данное явление свёрнутой предикации мотивирует уже другое явление более высокого уровня абстрагированности, уже на уровне смысла союзного сложносочинённого предложения, - незавершённую пропозицию, которая является свойством типа союзного сложносочинённого предложения только в кыргызском языке.

Пятая глава “Сложноподчинённые предложения с придаточным дополнительным в английском языке и их функциональные соответствия в кыргызском” состоит из четырёх подразделов. *Первый раздел посвящён методике сопоставительно-типологического анализа английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным и их функциональных соответствий в кыргызском языке.* Описывается трёхэтапная методика,

согласно которой сложноподчинённые предложения были расклассифицированы исходя из принципа функционально-грамматического подразделения придаточных, как выполняющие функцию одного из членов предложения: подлежащего, сказуемого, дополнения, определения или обстоятельства. Отмечается, что наличие в кыргызском языке придаточного подлежащего и придаточного сказуемого теоретико-лингвистически формально не оформлено, но фактическое наличие таковых – в качестве функционального соответствия для исходных английских придаточных подлежащего и сказуемого – не вызывает сомнения.

На первом этапе был очерчен круг фактического материала из обоих сравниваемых языков и поставлена задача анализа структурно-грамматических подчинительных связей придаточного дополнительного главному предложению в составах соответствующих сложных предложений.

(1) *“I’ll ask him to find out where they live”, Sergeant Watkins said [Bowen, 1998].*

(2) *Бу адамдардын жасаган иштери жөнүндө адабиятта мурун эле кеңири айтылып келген [Садык Алахан, 2004].*

На втором этапе была проанализирована содержательная сторона английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным и их кыргызских функциональных соответствий, в каждом языке по-отдельности, с выявлением их предикативной сущности на уровне составных частей и их пропозитивной сущности на уровне смысла всего предложения.

(3) *Meg is afraid that they will be late [Welch, 2004].*

(4) *Ал кишинин сөздөрүн биздин жакшы укпай калганыбыздын себеби, биз арткы катарында олтуруп калганбыз [Усубалиев, 1991].*

На третьем этапе было проведено сопоставительно-типологическое сравнение сходных и различающихся моментов предикативных и пропозитивных структур английских предложений с придаточным дополнительным и их кыргызских функциональных соответствий в типе сложноподчинённых предложений.

Такое трёхэтапное структурно-семантическое сопоставление исходного английского сложноподчинённого предложения с придаточным дополнительным со сравниваемыми кыргызскими функциональными соответствиями выявляет, что в качестве последних в кыргызском языке могут выступать последующие синтактико-семантические структуры: простое распространённое предложение с развёрнутой группой дополнения, бессоюзное сложноподчинённое предложение с семантикой дополнительности, союзное сложноподчинённое предложение с семантикой дополнительности и сложное предложение смешанного типа с синтаксическими связями сочинения и подчинения.

Во втором разделе изучается структурно-семантическая характеристика сложноподчинённых предложений с придаточными дополнительными в английском языке. Показано, что структурно-семантическая структура сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным в английском языке отвечает на вопросы косвенных падежей без предлогов и с предлогами и синтаксически представляют собой расширенную замену отсутствующего в главном предложении дополнения. Английское придаточное предложение может присоединяться к главному посредством подчинительно-изъяснительного союза *that*

или посредством других союзных слов, зачастую даже напрямую без употребления союза *that*, который в силу аналитичности английского синтаксиса может быть опущенным.

(5) *They began from the fact that terror is acceptable in societies with tyrannical regimes that do not give their citizens legal means (within the framework of the parliamentary process and democratic procedures) to fight for the adoption of their ideals and a restructuring of society [International Terrorism, 2010].*

Двусоставной характер элементарного английского предложения, а именно, обязательное наличие подлежащего и сказуемого, предопределяет полносоставную субъектно-предикатную структуру, которая, в свою очередь, вызывает к лингвистической действительности полнозначную, полную предикацию в каждой из составных частей английского сложноподчинённого предложения с придаточным дополнительным. Полные предикации, реализующиеся на уровне предикативных отношений в структуре составных предложений в составе сложного: главное и придаточное дополнительное – трансформируются при их соединении в одно структурно-семантическое целое, в предикативное отношение более высоко абстрагированного типа – в событийную пропозицию. Показано, что событийная пропозиция характерна для сложноподчинённых предложений, в которых понятийно-смысловая связь между составными предложениями более совершенная и более тесная, чем понятийно-смысловая связь между составными предложениями в типах сложных предложений: бессоюзном сложном и в сложносочинённом, – в последних аналогичные пропозитивные отношения характеризуются как завершённые и незавершённые.

В третьем разделе изучается структурно-семантическая характеристика кыргызских функциональных соответствий для английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным. Показано, что, хотя сложноподчинённые с придаточными дополнительными специально и особо в кыргызском языке не выделяются, как это имеет место в англистике, но всё же их сущность может быть передана в кыргызском языке другими синтаксическими способами.

Во-первых, английским сложноподчинённым предложением с придаточным дополнительным в кыргызском языке может соответствовать простое распространённое предложение с развёрнутой группой дополнения; во-вторых, это могут быть кыргызские сложноподчинённые предложения как бессоюзного, так и союзного подтипа с разнообразными придаточными, но только с неперемным условием наличия в глубинной семантике указания на некоторую объектность, т.е. дополнительность; и, в-третьих, это могут быть сложные предложения смешанного типа, которые в кыргызском синтаксисе являют собой органичное соединение синтаксических связей сочинения и подчинения.

Данные кыргызские функциональные соответствия английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным имеют в своей структуре в качестве связующе-подчинительных элементов послелого с дополнительно-объектным значением, а также аффиксы имён действий, которые переводят глагольные формы в объективированные субстанциональные имена.

Составные части кыргызских функциональных соответствий для английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным показывают в своём семантическом строении как полную предикацию, так и предикацию свёрнутого вида. И

поэтому общее содержание кыргызского функционального соответствия для английского сложноподчинённого предложения с придаточным дополнительным на уровне всей понятийно-смысловой структуры сложного предложения могут выражать оба типа пропозициональных структур: как незавершённую пропозицию, так и пропозицию завершённую. Последний тип пропозициональной структуры имеет место в тесно спаянной семантике кыргызских сложноподчинённых предложений и отображает сложные связи структуры внеязыковой речевой ситуации.

В четвёртом разделе проводится структурно-семантическое сопоставление английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным и их кыргызских функциональных соответствий. Показано, что английские сложноподчинённые предложения с придаточным дополнительным и их кыргызские функциональные соответствия имеют сходства в реализуемой семантике: они одинаковым образом реализуют в своих придаточных расширенное описание объективированного предмета речи. В английском сложном предложении придаточные дополнительные присоединяются к главному посредством изъяснительных союзов и союзных слов, а также путём опущения союза *that*; в кыргызском же сложном предложении придаточные со сходной семантикой дополнения присоединяются к главному посредством разнообразных подчинительных союзов “*анткени, себеби, үчүн*”, а также посредством различных подчинительных послеслогов и аффиксов.

В английском сложноподчинённом предложении с придаточным дополнительным реализуется только завершённая пропозиция на уровне всего смысла сложного предложения, поскольку его составные части всегда содержат полносоставные субъектно-предикатные структуры и следственно выражают полные предикации.

В кыргызском сложном предложении с разнообразными придаточными также реализуется завершённая пропозиция, детерминированная полной предикацией его составных частей. Но зачастую также может быть реализована и незавершённая пропозиция, которая детерминируется свёрнутой предикацией одной из его составных частей.

Шестая глава “Сложноподчинённые предложения с придаточным определительным в английском языке и их функциональные соответствия в кыргызском” состоит из четырёх разделов. *Первый раздел посвящён методике сопоставительно-типологического анализа английских сложноподчинённых предложений с придаточным определительным и их функциональных соответствий в кыргызском языке.* Данная методика анализа, состоит из трёх этапов, на первом этапе которой был определён корпус исходных сложных английских предложений и проведена их классификация по двум основаниям:

А. в качестве сложноподчинённых предложений с описательными придаточными определительными, в которых придаточное соотносится со смыслом всего главного предложения:

(1) *Following her, they passed through the fine Tudor hall into the library, a long, law room, paneled in black oak, at the end of which was a large stained-glass window [Wilde, 2014];*

Б. в качестве сложноподчинённых предложений с ограничительными придаточными определительными, в которых придаточное соотносится только с одним именным членом главного предложения:

(2) «*The nature of my avocations, for the last thirty years, has brought me into more than ordinary contact with what would seem an interesting and somewhat singular set of men, of whom, as yet, nothing, that I know of, has ever been written – I mean, the law – copyist, or scriveners*» [Melville, 1984].

На втором этапе на основе функционально-смыслового соотнесения исходных английских сложноподчинённых предложений с придаточными определительными с их кыргызскими эквивалентами были определены структурно-семантические разновидности в кыргызском синтаксисе, передающие значения исходных английских синтаксических единиц. Таковыми в кыргызском языке выступили: простое распространённое предложение с развёрнутой определительной группой, простое распространённое предложение с причастным оборотом и бессоюзное сложноподчинённое предложение с придаточным образа действия.

На третьем этапе изучения расклассифицированные английские сложноподчинённые предложения с придаточными определительными и их кыргызские функциональные соответствия были проанализированы с понятийно-смысловых позиций их предикативно-пропозитивных отношений, в каждом из языков были по-отдельности изучены факторы полносоставности/неполносоставности их субъектно-предикатных структур в их составных частях, а также вопросы конституирования того или иного вида пропозиции в общем плане смыслового содержания всего исходного английского сложноподчинённого предложения и его кыргызских эквивалентов.

Сопоставление подтипа английского сложноподчинённого предложения с придаточным дополнительным и его функциональных соответствий в кыргызском языке представляется следующим: английское сложноподчинённое предложение с придаточным дополнительным – кыргызское простое распространённое предложение с развёрнутой группой дополнения; союзные и бессоюзные сложноподчинённые предложения (с глубинной семантикой дополнительности) и сложное предложение смешанного типа с синтаксическими связями сочинения и подчинения (с глубинной семантикой дополнительности).

На данном этапе установленные виды предикативных отношений в составных частях английских сложноподчинённых предложений и их кыргызских функциональных соответствий были рассмотрены как фундаментальная основа для плана смыслового содержания всего сложного предложения, а именно как способы трансформации отношений предикативных в отношения пропозитивного типа, свойственные смыслу всего сложного предложения или его составной части. При этом внимание уделялось как сходствам, так и отличиям при такой трансформации предикативных отношений в отношения пропозитивные.

Описательное придаточное определительное предложение в составе английского сложноподчинённого вводится относительными местоимениями *who* и *which*, а такое ограничительное вводится относительными местоимениями *who* (для лиц), *which* (для предметов) или *that* (для лиц, и для предметов). Структура английского придаточного характеризуется двумя положениями: большей частью постпозицией по отношению к главному предложению, а меньшей частью интерпозицией, в составе главного; но, и

находясь в интерпозиции, придаточное определительное, а именно, ограничительное определительное, всегда стоит после определяемого именного члена главного предложения.

В кыргызском языке не имеется явно выраженного аналога для исходных английских сложноподчинённых предложений с придаточными определительными, а точнее, такой разновидности в кыргызском синтаксисе не выделяется. Но понятийно-смысловое содержание, присущее исходным английским сложноподчинённым предложениям с придаточным определительным (как показывает функционально-семантический перевод названных исходных английских синтаксических единиц на кыргызский язык), выражается в кыргызском языке тремя синтаксическими разновидностями: А) простым распространённым предложением с развёрнутой определительной группой; Б) простым распространённым предложением с причастным оборотом и В) бессоюзным сложноподчинённым предложением с придаточным образа действия.

Структурно-семантическое описание кыргызских функциональных соответствий для исходных английских сложноподчинённых предложений с придаточным определительным осложняется тем фактом, что они, относясь к разным типам предложения, к простым распространённым и к сложноподчинённым, эксплицируют различные составы предикативно-пропозитивных структур. Так, если кыргызское бессоюзное сложноподчинённое предложение с придаточным образа действия в своём большинстве, в соответствии с выражаемым смыслом, обладает полной предикацией, и завершённой пропозицией, то простые распространённые предложения с развёрнутой определительной группой и с причастным оборотом эксплицируют незавершённые пропозиции, обусловленные наличием в их составах свёрнутых предикаций, имеющих место как в развёрнутой определительной группе, так и в причастном обороте.

Второй раздел исследует структурно-семантическую характеристику сложноподчинённых предложений с придаточным определительным в английском языке.

Рассматриваются английские сложноподчинённые предложения с придаточными определительными, которые отграничены от внешне сходных явлений: английских сложных определений (Complex Attribute).

Английские сложноподчинённые предложения с придаточным определительными эксплицируются двумя структурно-грамматическими признаками: 1) они идентифицируются в зависимости от большого объёма семантической соотнесенности их придаточных как описательные, определяющие всё содержание главного предложения; такие английские сложноподчинённые предложения с описательными придаточными определительными манифестируют в своих составных частях полносоставную субъектно-предикатную структуру с полной предикацией и эксплицируют завершённую, а нередко и событийную пропозицию, как высшую степень полной предикации, на уровне смысла всего главного предложения; 2) они идентифицируются в зависимости от малого объёма семантической соотнесенности их придаточных как ограничительные, определяющие содержание только одного именного члена в составе главного предложения; в этом подтипе английских сложноподчинённых предложений с ограничительными придаточными определительными

также наблюдается полносоставность субъектно-предикатной структуры с полной предикацией, манифестация завершённой пропозиции.

Третий раздел исследует структурно-семантическую характеристику кыргызских функциональных соответствий для английских сложноподчинённых предложений с придаточным определительным. Функционально-семантическое сопоставление (на основе функционально-смыслового перевода исходных английских сложноподчинённых предложений с придаточным определительным на кыргызский язык) исходных английских и сопоставляемых кыргызских синтаксических единиц выявило, что каждой разновидности английских сложных единиц в сравниваемом кыргызском функционально соответствуют предложения строго определённого вида. Так, английские сложноподчинённые предложения с описательным придаточным определительным имеют в кыргызском языке функционально соотнесёнными эквивалентами – простое распространённое предложение с развёрнутой определительной группой. Английские сложноподчинённые предложения с ограничительным придаточным определительным имеют в кыргызском языке функционально соотнесёнными эквивалентами две разновидности синтаксических единиц: простое распространённое предложение с причастным оборотом и бессоюзное сложноподчинённое предложение с придаточным образа действия.

Сопоставление подтипа английского сложноподчинённого предложения с придаточным определительным [Attributive Clauses] и его функциональных эквивалентов в кыргызском языке может быть представлено следующим образом: английское сложноподчинённое предложение с придаточным описательно-определяющим [Descriptive Clauses] — кыргызское простое распространённое предложение с развёрнутой определительной группой. Английскому сложноподчинённому предложению с придаточным ограничительно-определяющим [Limiting Clauses] соответственно кыргызское бессоюзное сложноподчинённое предложение с придаточным образа действия.

Отличия кыргызских простых распространённых предложений с развёрнутой определительной группой (которые в большинстве оформляются причастиями и деепричастиями) от подобных им простых распространённых предложений с причастным оборотом мы усматриваем в следующих признаках: 1) определительная группа относится ко всему основному предложению в целом и 2) её семантика соответствует семантике целого предложения, но только в грамматически укорочённом виде.

Что же касается того, как и почему придаточное определительное из английского сложноподчинённого предложения преломляется в кыргызском языке в придаточное образа действия, обусловлено лишь одной релевантной причиной: в сложноподчинённом предложении кыргызский язык заменяет отсутствующий номинативный признак определительности несколько схожим признаком образа действия, т.е. динамического функционирования того или иного признака. Например:

(3) «And that jackass made the salad at the picnic yesterday, is the brother of the woman with guitar, or who?» [Leacock, 2013].

(4) «Терең сырдуу кыялга чөмүлүп, оксүгү бардай унутулат» [Сариев, 2012].

Возможность функционального сопоставления исходных английских сложноподчинённых предложений с придаточным определительным с их кыргызскими функциональными соответствиями обусловлена их определённым подобием на уровне плана содержания. На этом уровне они как бы становятся несколько ближе друг к другу. Если близость исходного

английского сложноподчинённого предложения с придаточным определительным кыргызскому бессоюзному сложноподчинённому с придаточным образа действия обуславливается наличием в обоих языках, английском и кыргызском, сложных предложениях двух субъектно-предикатных структур с полной предикацией и, соответственно, с завершённой пропозицией, или же нередко событийной на уровне всего смысла всего сложного предложения, то близость таковых сложноподчинённых английских к простым распространённым кыргызским предложениям детерминирована тем, что кыргызские простые распространённые предложения содержат в своём составе или развёрнутую определительную группу или же причастный оборот, а обе последние кыргызские синтаксические структуры имплицитно свёрнутую предикацию, которая как бы насаждает на качество такой предикации простого распространённого предложения также и качество незавершённой пропозиции, обычно реализуемой на уровне смысловой структуры всего сложного предложения.

Седьмая глава «Сложноподчинённые предложения с придаточным обстоятельством в английском языке и их функциональные соответствия в кыргызском» состоит из четырёх разделов. *Первый раздел посвящён методике сопоставительно-типологического анализа английских сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельством в их функциональных соответствиях в кыргызском языке.* Предлагается методика трёхэтапного сопоставительно-типологического анализа, на первом этапе которой сложноподчинённые предложения были расклассифицированы в обоих языках в зависимости от семантики их придаточных в исходном английском языке:

- 1) места: *And one the streaks fell on the hanging box where Coyotito lay, and on the ropes that held it [Steinbeck, 1973].*
- 2) времени: *Эртең шаарга алпарам деп атасы айткандан баштап, Султанмурат жанын коёр жер таппады [Айтматов, 1984].*
- 3) образа действия: *“Stone blind, you see, gentlemen,” proceeded Peter; “but he’s just as good to travel of a dark night as if he had eyes” [Longstreet, 1984].*
- 4) причины: *“Кубан стадионго кеч келген үчүн, дарбазага биринчи кирген топту көрбөй калды” [Оморов, 1996].*
- 5) цели: *We packed the furniture carefully lest they should be broken during transportation [Wilde, 1979].*
- 6) следствия: *Tom gave him the textbook so that he might learn his lesson [Twain, 2012].*
- 7) уступительные: *Although there was evening brightness showing through the windows of the bunk house, inside it was dusk [Steinbeck, 1994].*
- 8) условными: *“If the weather is fine tomorrow, we shall go to the country” [Twain, 2012].*

На втором этапе анализа в обоих языках была проанализирована понятийно-смысловая сторона составных частей главного и придаточного предложений — на предмет выявления предикативных отношений, и на уровне всего сложноподчинённого предложения на предмет выявления их пропозитивных отношений.

Здесь также выявляется, что в кыргызской синтаксической классификации отсутствуют прямые функциональные аналоги английских сложноподчинённых с придаточными обстоятельными: с придаточным места и с придаточным следствия, но взамен имеется придаточное сравнительное, отсутствующее в английской синтаксической классификации.

На третьем этапе анализа выявленные характеристики сравниваемых предложений с придаточными обстоятельственными были сопоставлены по соотнесённым подтипам для определения их сходных и различных черт и признаков.

Второй раздел изучает структурно-семантическую характеристику сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельственным в английском языке. Структурно-семантическая характеристика сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельственным в английском языке показывает, что обстоятельственные придаточные в них выполняют функцию обстоятельств и указывают на самые различные обстоятельства, при которых совершается действие в главном предложении. Различные обстоятельства приобретают в содержании придаточные значения: 1) места; 2) времени; 3) образа действия; 4) причины; 5) цели; 6) следствия; 7) уступительные и 8) условные.

Проведённый лингвистический анализ выявил, что английские сложноподчинённые предложения с придаточными обстоятельственными, всех без исключения видов, обладают полносоставной объектно-предикатной структурой с полной предикацией на уровне своих составных частей и выражает событийную пропозицию на уровне смысла всего состава сложноподчинённого предложения.

В третьем разделе изучается структурно-семантическая характеристика кыргызских функциональных соответствий для английских сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельственным. Структурно-семантическое изучение сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельственным в кыргызском языке проводилось на основе классификации в соответствии с характером их придаточного: 1) придаточные меры места и направления; 2) времени; 3) образа действия; 4) причины; 5) цели; 6) уступительные; 7) условные и 8) сравнительные. При этом придаточные обстоятельственные были отграничены как предикативные единицы от внешне сходных, но непредикативных единиц с аффиксами причастия на “-ган” и деепричастия на “-ып”.

Лингвистическое изучение фактического материала кыргызских сложноподчинённых предложений с придаточными обстоятельственными показало, что в них можно наблюдать два вида предикативных отношений как в их составных частях, так и в их общем содержании. Меньшей частотностью употребления представлены в кыргызском языке сложноподчинённые предложения с придаточными обстоятельственными с полносоставными субъектно-предикатными структурами и, соответственно, с полной предикацией их составных частей.

Большой частотностью употребления представлены в кыргызском синтаксисе сложноподчинённые предложения с придаточными обстоятельственными с неполносоставными субъектно-предикатными структурами и, соответственно, со свёрнутой предикацией их составных частей, детерминирующей незавершённую пропозицию в общем содержании сложного.

В четвёртом разделе проводится структурно-семантическое сопоставление английских сложноподчинённых предложений с придаточными обстоятельственными их кыргызских функциональных соответствий. Английские и кыргызские сложноподчинённые предложения с придаточными обстоятельственными были изучены в сопоставительно-типологическом аспекте, исходя из понятийной классификации исходного английского языка. Выясняется, что исходная английская классификация придаточных [1) места, 2) времени, 3) образа действия, 4)

причины, 5) цели, 6) следствия, 7) уступительные и 8) условные] не совпадает с таковой кыргызской [1) придаточные меры места и направления; 2) времени; 3) образа действия; 4) причины; 5) цели; 6) уступительные; 7) условные и 8) сравнительные].

Конкретное сопоставительное изучение показало, что в кыргызском языке не выделяется придаточное места. Сложноподчинённые кыргызские предложения передают семантику пространства в придаточных меры места и направления, а именно, каким образом лицо или предмет оказалось, проявляя динамическую функцию, в данной локальной точке и какую часть локативной площади оно занимает.

Также кыргызский синтаксис никак не выделяет придаточное следствия, которое имеет место в исходном английском языке. Для кыргызского языка релевантной является не следствие, а факт причины, вызывающие следствие, или же факт целевого достижения, в которых реализуется следствие.

Понятийно-семантическое сопоставление содержательных структур английских и кыргызских сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельственным показывает, что они в обоих означенных языках, с одной стороны, могут совпадать: иметь полносоставную субъектно-предикатную структуру и, соответственно, выражать полную предикацию на уровне составных частей сложноподчинённого, а на уровне всего содержания сложноподчинённого эксплицировать завершённую и событийную пропозицию; с другой стороны, они могут различаться как на уровне составных частей: кыргызское сложноподчинённое может иметь в одной из своих составных частей неполносоставную субъектно-предикатную структуру, и, соответственно, выражать свёрнутую предикацию, - так и на уровне всего содержания сложноподчинённого: кыргызское сложноподчинённое может эксплицировать при этом незавершённую пропозицию, и очень редко такая пропозиция может быть определена как завершённая.

Отмечено, что нет принципиальной разницы в том, какой подтип кыргызского сложноподчинённого предложения (союзный или же бессоюзный) функционально соотносится с исходным английским сложноподчинённым предложением с придаточным обстоятельственным, поскольку в обоих случаях кыргызский язык адекватно в функционально-семантическом отношении полно передаёт семантику исходного английского сложноподчинённого.

Однако один случай, с кыргызским сложноподчинённым предложением с придаточным сравнительным, не был нами достаточно освещён, поскольку в исходном английском синтаксисе такого аналога не существует, т.е. не имеется сложноподчинённого предложения с придаточным сравнительным. Аналитический английский язык предпочитает выражать семантику сравнения через парадигму степеней сравнения прилагательных (Degrees of Comparison) в структуре простого распространённого предложения.

Классификация сложноподчинённых предложений с придаточными обстоятельственными в сопоставляемых языках представляется следующим образом: в английском и кыргызском языках имеются полные аналоги придаточных времени, образа действия, причины, цели, придаточное уступительное и условное; английскому придаточному места функционально соответствует кыргызское придаточное меры места и направления. В то же время в кыргызском языке нет соответствий английскому придаточное следствия, так же как и английскому придаточного сравнительного.

Восьмая глава “Английские сложноподчинённые предложения с придаточным подлежащего и с придаточным сказуемого и их функциональные соответствия в кыргызском языке” состоит из 3 разделов. В разделе исследуется синтаксическая структура сложносочинённого предложения с придаточным подлежащего, находящегося в препозиции относительно главного предложения и в постпозиции относительно главного предложения с предшествующим вводящим *it* в качестве формального подлежащего. *В первом разделе исследуется сущность и природа английского сложноподчинённого предложения с придаточным подлежащего и с придаточным сказуемого.* Показано, что придаточное подлежащего исполняет в сложноподчинённом английском предложении роль поясняющего подлежащего и вводится союзными словами и относительными местоимениями *that, whether, if, who (whom), whose, what, which, when, where, how, why*. Аналогичным образом придаточное сказуемого выполняет роль поясняющего сказуемого и вводится теми же самыми союзными словами и относительными местоимениями, которыми вводится придаточное подлежащего.

Английские сложноподчинённые предложения с придаточным подлежащего и с придаточным сказуемого являются такими же полнозначными сложноподчинёнными предложениями, как и таковые с придаточными дополнительными, с придаточными определительными и с придаточными обстоятельственными. Данные сложноподчинённые с придаточным подлежащего и с придаточным сказуемого манифестируют такие же предикативные отношения, как и вышеозначенные сложноподчинённые с придаточными других подтипов.

Показано, что в кыргызском языке не имеется прямых функциональных аналогов для английских сложноподчинённых предложений с придаточным подлежащего и с придаточным сказуемого, но имеется тип так называемых местоименно-соотносительных предложений, распространяющих подлежащее и сказуемое.

Во втором разделе исследуется структурно-семантическая характеристика английского сложноподчинённого предложения с придаточным подлежащего и его функциональные соответствия в кыргызском языке. Показывается, что в английских сложноподчинённых предложениях с придаточным подлежащего выделяют два подтипа сложноподчинённых предложений с придаточным подлежащего: 1) в которых придаточные подлежащего находятся в препозиции в синтаксической структуре сложного предложения относительно главного и вводятся союзными словами и относительными местоимениями: *that, whether, who, whose, what* и др.:

(1) *Whether a friendly settlement of me dispute between the sellers and the buyers can be arrived at is doubtful [Armstrong, 1992].*

2) в которых придаточные подлежащего находятся в постпозиции относительно главного предложения, стоят после сказуемого главного с предшествующим вводящим *it* в качестве формального подлежащего и присоединяются к главному посредством подчинительного союза *that*.

(2) *It was obvious that something important had happened [Wilkins, 1951].*

В обоих подтипах сложноподчинённых предложений с придаточными подлежащего, а также и сказуемого не нарушается основной принцип английского предложения,

предполагающего наличие двусоставности: подлежащего и сказуемого, при этом подлежащее может иметь формальный характер.

Сопоставление английского подтипа союзного сложноподчинённого предложения с придаточным подлежащего и его функциональных эквивалентов в кыргызском языке представляется следующим: английскому сложноподчинённому предложению с придаточным подлежащего [Subject Clauses] соответствуют кыргызское простое распространённое предложение с развёрнутой группой подлежащего и сложное предложение смешанного типа с наличием синтактико-семантической связи сочинения и подчинения (поясняющее подлежащее в актуализируемом главном предложении).

Отмечается, что языковая модальность сложноподчинённых предложений с придаточным подлежащего, продуцируемая говорящим в отношении главного предложения, может быть как объективной, так и субъективной, но такая модальность в содержании придаточного является всегда субъективной, поскольку говорящий сообщает информацию уже не от своего имени, а от имени другого лица, субъекта-подлежащего главного предложения.

Также выявляется, что в кыргызском синтаксисе английскому сложноподчинённому предложению с придаточным подлежащего внешне и на первый взгляд формально соответствует осложнённое местоимённо-соотносительное предложение с распространённым подлежащим, но всё же такое кыргызское предложение не является полнозначным функциональным соответствием для названного английского сложноподчинённого предложения, поскольку в кыргызском языке мы имеем расширенное определение, распространяющее подлежащее.

Делается вывод, что для адекватного представления английского сложноподчинённого предложения с придаточным подлежащего в кыргызском синтаксисе необходим функционально-семантический перевод, учитывающий как предикативные отношения в структуре его составных частей, так и пропозитивные отношения в структуре всего содержания такого сложноподчинённого предложения.

В кыргызском языке значение английского сложноподчинённого предложения с придаточным подлежащего может быть передано переводным способом с привлечением двух синтаксических структур: 1) простого распространённого предложения с развёрнутой группой подлежащего и 2) сложного предложения смешанного типа с наличием синтактико-семантической связи сочинения и подчинения, поясняющие подлежащее актуализируемого главного предложения.

(3) Сагуучу менен кардардын ортосундагы чыккан талаш-тартыш калыстык жолу менен чечилиши анан ошол чечилиш аркылуу эки тарап ыраазы болгону бизде күмөн туурдуруп жатты [Armstrong, 1992. — перевод наш. Д.К.]

(4) Ал жанын сактап калганда, ага бирөө жардам берди, бирок ал ким экен бизге белгисиз бойдон калды деп, ал киши бизди бир жаман көз менен карады [Armstrong, 1992. — перевод наш. Д.К.]

Английское сложноподчинённое предложение с придаточным сказуемого реализуется в двух синтаксических вариантах: во-первых, в варианте, при котором союзные слова и

относительные местоимения: *that, whether, who, what, where* и др. – проявляют две совмещённые грамматические функции:

1) в качестве основы именной части сказуемого в главном предложении:

(5) The trouble is that I have lost his address [Bowen, 1998];

2) в качестве связующе-подчинительного элемента между главным и придаточным предложениями:

(6) “He isn’t what he pretends to be”, major Anderson announced suddenly [Bowen, 1998];

во-вторых, в варианте, когда главное предложение имеет формальное подлежащее *it* в сочетании со связанными глаголами *seem, appear, look* и др:

(7) It seemed as if she were asleep [Bowen, 1998].

В данном варианте союзное слово или относительное местоимение исполняет между предложениями только функцию подчинительного союза.

Показано, что английские сложноподчинённые предложения с придаточным сказуемого, так же как и таковое с придаточным подлежащего, реализуют свою модальность на двух уровнях: на уровне всего содержания сложноподчинённого с его событийной пропозицией, где модальность может иметь объективные характеристики, и на уровне содержания составных частей сложноподчинённого с их полными предикациями, где модальность может иметь характеристику субъективного плана.

Также делается вывод, что в кыргызском синтаксисе нет прямых функциональных соответствий для английского сложноподчинённого предложения с придаточным сказуемого. Внешне похожие местоимённо-соотносительные предложения, распространяющие группу сказуемого, не в счёт — они не проявляют основного свойства английского придаточного предложения; они не выражают предикативность — а являются только расширенными определениями при существительном в позиции сказуемого.

В третьем разделе исследуется структурно-семантическая характеристика английского сложноподчинённого предложения с придаточным сказуемого и его функциональные соответствия в кыргызском языке. Показано, что для адекватной передачи на кыргызском языке английских сложноподчинённых предложений с придаточным сказуемого необходим функционально-семантический перевод, учитывающий в обоих языках: исходном английском и переводящем кыргызском – не столько семантико-грамматическое содержание сложноподчинённых предложений, а сколько предикативные отношения в их составных частях, а также и пропозитивные отношения всего содержания сложноподчинённого предложения.

Сопоставление английского подтипа союзного сложноподчинённого предложения с придаточным сказуемого и его функциональных эквивалентов в кыргызском языке представляется следующим образом: английскому сложноподчинённому предложению с придаточным сказуемого [Predicative Clauses] соответствуют кыргызское простое распространённое предложение с развёрнутой группой сказуемого и сложное предложение смешанного типа с наличием синтактико-семантической связи сочинения и подчинения (поясняющее сказуемое в актуализируемом главном предложении).

В кыргызском языке значение английского сложноподчинённого предложения с придаточным сказуемого может быть передано с привлечением двух синтаксических

структур: 1) простого распространённого предложения с развёрнутой группой сказуемого и 2) сложного предложения смешанного типа с наличием синтактико-семантической связи сочинения и подчинения, поясняющие сказуемое актуализируемого главного предложения.

(8) Алар ушул ишке катышууга убагында келери белгисиз болуп жатат, деди Алиса капалуу түрдө [Bowen, 1998. — Перевод наш. Д.К.]

(9) Андерсон ушул интервьюго чоңумуг кылып жатты, анткени интервью аркылуу ийгиликке жетем деп ишенип турган, бирок ал ойлору ишке ашкан жок [Wilde, 1979. — Перевод наш. Д.К.]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Поставленная в работе цель: сопоставительно-типологическое изучение объёмной языковой сферы сложных предложений в аналитическом германском английском языке и в агглютинативном тюркском кыргызском (на предмет образования, оформления и структурно-семантических особенностей данных предложений) – представляется достигнутой, поскольку все девять поставленных в работе задач были благополучно разрешены:

1. Была изучена в обзорно-теоретическом порядке история исследования сложного предложения в языкознании: в общем и русском языкознании; в германистике и англистике; в тюркологии и в кыргызском языкознании; в германо-тюркском и тюркско-германском сопоставительном языкознании.

2. Были изучены структурно-семантические свойства сложного предложения в английском языкознании, где основными такими свойствами признаются предикативность и обязательная грамматическая двусоставность элементарного предложения в составе сложного; в кыргызском языкознании, где такими же основными свойствами признаются предикативность и нередкое формальное отсутствие подлежащего при именуемом логическом субъекте. Сопоставление же английского и кыргызского сложных предложений становится возможным ввиду наличия у них общего качества предикативности на уровне составных частей сложного предложения.

3. Был изучен тип бессоюзных сложных предложений в английском языке и бессоюзных сложносочинённых в кыргызском языке. Сопоставительное изучение показало, что именно кыргызские бессоюзные сложносочинённые предложения выступают в качестве функциональных соответствий для исходных английских бессоюзных сложных предложений. Было выявлено, что явление грамматической предикативности, подключающее синтаксическую единицу к обозначению объективной действительности, имеет свою реализацию на уровне составной части сложного; на уровне же всего содержания английского бессоюзного сложного или же кыргызского бессоюзного сложносочинённого предложения уже имеет место новое, более высокое и более абстрагированное явление пропозиции как высшая ступень предикации.

4. Был изучен тип сложносочинённых предложений в английском и кыргызском языках. Английские сложносочинённые предложения с обязательной синтаксической двусоставностью – наличием как субъекта-подлежащего, так и предиката-сказуемого – сопоставлялись с союзными сложносочинёнными кыргызскими предложениями, в которых нередко наблюдалось отсутствие грамматического подлежащего. Но взгляд с точки зрения элементарного предложения позволил провести сопоставление таких некоторым образом несходных сложносочинённых английских и сложносочинённых союзных кыргызских предложений. При этом характер

элементарности предложения (наличие хотя бы одного конституирующего элемента: субъекта-подлежащего, или предиката-сказуемого; наличие модальности, распространяющего на оба составных предложения, и наличие единого интонационного рисунка) позволяет проводить такое сопоставление сложносочинённых предложений из означенных разнотипных языков.

5. При изучении английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным и их кыргызских функциональных соответствий было удостоверено, что предикативность, или предикация, на уровне всего содержания сложноподчинённого трансформируется в пропозицию, которая приобретает более высокую степень абстрагированности. Придаточное дополнительное и его функциональные кыргызские соответствия при этом репрезентируют уточняющие сведения о некоторых элементах предложения главного.

При этом было конкретным образом уточнено, что в качестве функциональных соответствий для исходных английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным в сопоставляемом кыргызском языке выступают: простое распространённое предложение с развёрнутой группой дополнения, бессоюзное сложноподчинённое с семантикой дополнительности, союзное сложноподчинённое предложение с семантикой дополнительности и сложные предложения смешанного типа с синтаксическими связями сочинения и подчинения также с общей семантикой дополнительности.

6. На основании сопоставительного изучения английских сложноподчинённых предложений с придаточным определительным и их кыргызских функциональных соответствий, которые эксплицируются (в синтаксических формах: простого распространённого предложения с развёрнутой определительной группой, простого распространённого предложения с причастным оборотом и бессоюзного сложноподчинённого предложения с придаточным образа действия), было установлено, что данные придаточные определительные в английском языке и его кыргызские эквиваленты совершенно одинаковым образом могут пояснять как всё главное английское предложение целиком – описательные придаточные определительные, так и какой-либо один элемент в составе главного предложения – ограничительные придаточные определительные; аналогичная лингвистическая ситуация наблюдается и в их означенных выше кыргызских функциональных соответствиях.

7. На основании сопоставительного изучения английских сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельственными и их соотносительных кыргызских функциональных эквивалентов было выявлено, что они могут быть расклассифицированы в обоих сравниваемых языках несколько по-разному; в английском синтаксисе — это восемь видов придаточных: 1) места; 2) времени; 3) образа действия; 4) причины; 5) цели; 6) следствия; 7) уступительные и 8) условные; в кыргызском синтаксисе наличествуют придаточные: 1) меры места и направления; 2) времени; 3) образа действия; 4) причины; 5) цели; 6) уступительное; 7) условное и 8) сравнительное.

Различия заключаются в отсутствии в кыргызском языке прямого аналога для английского придаточного следствия: в кыргызском языке начальная фаза следствия выражается придаточными причины, а завершающая фаза следствия придаточным цели. В английском языке прямой аналог для кыргызского придаточного сравнительного

представлен трансформацией широкой парадигмы сложных предложений в более узкую парадигму сравнения прилагательных.

Наблюдается некоторая соотносительная корреляция параллельной направленности между английским придаточным места и кыргызским придаточным места и направления.

8. Были изучены английские сложноподчинённые предложения с придаточным подлежащего и было установлено, что в кыргызском синтаксисе такой тип сложного предложения полностью отсутствует. Правда, имеется внешне сходный вид так называемых местоименно-соотносительных предложений; и данные предложения содержат расширенные определения, распространяющие подлежащее, но данные определения не являются элементарными предложениями, поскольку они не выражают предикативность. Для адекватной передачи смысла английского сложноподчинённого с придаточным подлежащего требуется вид перевода, обозначенный в теории и практике перевода как функционально-семантический, который учитывает функцию составных частей и семантику всего сложноподчинённого предложения.

Выясняется, что структура и семантика исходного английского сложноподчинённого предложения с придаточным подлежащего имеет в кыргызском языке адекватными функциональными соответствиями сложные предложения смешанного типа с наличием синтактико-семантической связи сочинения и подчинения, поясняющее подлежащие в актуализированном главном предложении, а также простое распространённое предложение с развёрнутой группой подлежащего.

9. Были проанализированы английские сложноподчинённые предложения с придаточным сказуемого, которые не имеют прямых функциональных аналогов в кыргызском языке. Хотя в кыргызском синтаксисе имеются внешне сходные с английскими придаточными сказуемого синтаксические единицы в форме местоименно-соотносительных предложений, но они не являются придаточными предложениями, поскольку у них отсутствует категория предикативности, и они являются расширенными определениями (при существительном в позиции предикативного члена в составе сложного именного сказуемого) и являются распространителями группы сказуемого. Здесь так же как и в случае с придаточным подлежащего необходим функционально-семантический перевод.

Выявляется, что структура и семантика исходного английского сложноподчинённого предложения с придаточным сказуемого (так же как и ранее исходное английское аналогичное предложение с придаточным подлежащего) имеют в кыргызском языке адекватными функциональными соответствиями сложное предложение смешанного типа с наличием синтактико-семантической связи сочинения и подчинения, поясняющее сказуемое в актуализируемом главном предложении, а также простое распространённое предложение с развёрнутой группой сказуемого.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. **Козуев, Д.И.** К вопросу истории изучения членов предложения в языкознании [Текст] / Д. И. Козуев // Материалы международной науч.-практ. конференции «Актуальные проблемы образования на современном этапе». – БГУ им. К. Карасаева. – 2002. – С. 249-257.

2. **Козуев, Д.И.** Проблемы определения статуса сложного предложения. [Текст] / Д. И. Козуев // *Материалы международной, научно – практической конференции: «Актуальные проблемы контрастивной лингвистики и современные проблемы в преподавании иностранных языков»*, Вестник КГУ им. И. Арабаева. – 2011. – С. 149-152.
3. **Козуев, Д.И.** Лингвистический анализ местоимения английского языка (на сопоставительно-типологическом плане) [Текст] / Д. И. Козуев // *Вестник Бишкекского гуманитарного университета*. – 2012. – № 1(21). – С. 114-115. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45148206>
4. **Козуев, Д.И.** Семантический статус сложноподчинённых предложений в системе сложноподчинённых предложений современного английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // 11-ая Межд. науч. конф. «Пересечение цивилизаций» (язык, культура, общественные аспекты) – Бишкек, 2014 г. 12-13 марта, БГУ им. К.Карасаева и университет Цукуба, 2014, С. 16-19.
5. **Козуев, Д.И.** Проблема эквивалента и сопоставительности критериев релевантных значений в сложноподчинённых конструктах кыргызского и английского языков [Текст] / Д. И. Козуев // *Вестник КНУ им. Ж. Баласагына*. – 2014, №1. – С. 123-127.
6. **Kozuev, D.** Towards to the Semiotic Typology of Languages [Текст] / D. Kozuev, E. Dronov // *Вестник Международного Университета Кыргызстана*. – 2015. – № 2(28). – С. 58-61.
7. **Козуев, Д. И.** Сложносочинённые предложения в английском языке с соединительным значением [Текст] / Д. И. Козуев // *Вестник научных конференций*. – 2016. – № 12-5(16). – С. 31-33. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43019096>
8. **Козуев, Д.И.** Сложносочинённые предложения в английском языке с противительным значением [Текст] / Д. И. Козуев, Н. Б. Джаркинбаева // *Вестник научных конференций*. – 2016. – № 12-5(16). – С. 28-30. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43019095>
9. **Козуев, Д.И.** К вопросу сложносочинённых предложений в английском языке [Текст] / Д. И. Козуев, А. А. Бекбалаев // *Научный альманах*. – 2016. – №8-3(22). – С. 70-72. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43024494>
10. **Козуев, Д.И.** Сложносочинённые предложения в английском языке с разделительным значением [Текст] / Д. И. Козуев, Ж. У. Адырбекова // *Научный альманах*. – 2016. – № 8-3(22). – С. 67-69. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43024493>
11. **Козуев, Д.И.** Сопоставление классификаций бессоюзных сложных предложений английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // *Научный альманах*. – 2016. – № 8-3(22). – С. 73-75. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43024495>
12. **Козуев, Д.И.** К вопросу сложносочинительных предложений английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // *Вестник научных конференций*. – 2016. – № 12-5(16). – С. 34-36. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43019097>
13. **Козуев, Д.И.** Лингвистический анализ подлежащего в английском и кыргызском языках [Текст] / Д. И. Козуев, Ж. Б. Бейшенова // *Вестник Бишкекского гуманитарного университета*. – 2016. – № 1(35). – С. 97-99. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44663527>
14. **Козуев, Д.И.** Типологическое значение семантики в сопоставительном исследовании английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // *Мир языков и межкультурная коммуникация*. – Актюбинский региональный гос. университет им. К. Жубанова, 2017. Казахстан.

15. **Гауриева, Г. М.** Лингвистические особенности художественного текста [Текст] / Г. М. Гауриева, Д. И. Козуев // Современные научные исследования: теория и практика : Материалы Межд. (заоч.) научно-практ. конф., София, Болгария, 2018. С. 223-230. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32704745>
16. **Козуев, Д.И.** Проблема предикации применительно к семантической структуре сложного предложения [Текст] / Д. И. Козуев, Г. М. Гауриева // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2018. – № 1(43). – С. 165-171. <https://elibrary.ru/item.asp?id=34900808>
17. **Козуев, Д.И.** Сложносочинённые предложения в английском языке [Текст] / Д. И. Козуев, М.К. Аскарбекова // Кыргыз тили жана адабияты, 2018, №32, С. 91-92.
18. **Козуев, Д.И.** Некоторые особенности перевода сложносочинённых предложений с английского на русский язык [Текст] / Д. И. Козуев, М.К. Аскарбекова // Кыргыз тили жана адабияты, 2018, №32, С. 93-94.
19. **Козуев, Д.И.** К вопросу исследования сложного предложения в германистике и англистике [Текст] / Д. И. Козуев // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2019. – № 11-7(55). – С. 39-50. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42392993>
20. **Козуев, Д.И.** Структурно-семантическая характеристика сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельственным в английском языке [Текст] / Д. И. Козуев // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2019. – № 9-4(53). – С. 51-63. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41808735>
21. **Козуев, Д.И.** К вопросу изучения сложного предложения в тюркологии и кыргызском языкознании [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КРСУ. – 2019. – Т. 19. – № 6. – С. 53-58. <https://elibrary.ru/item.asp?id=39205148>
22. **Козуев, Д.И.** Структурно-семантическое сопоставление английских и кыргызских бессоюзных сложных предложений [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КРСУ. – 2019. – Т. 19. – № 6. – С. 59-67. <https://elibrary.ru/item.asp?id=39205149>
23. **Козуев, Д.И.** Структурно - семантическая характеристика английского сложноподчинённого предложения с придаточным подлежащего и его функциональные соответствия в кыргызском языке [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2019. – № 3(99). – С. 15-20. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41808735>
24. **Kozuev, D.I.** Criteria for the classification of composite sentences in English linguistics [Текст] / D. I. Kozuev // Alatau Academic Studies. – 2019. – №1. – С.97-106. <https://elibrary.ru/item.asp?id=38525274>
25. **Kozuev, D.I.** Structural And Semantic Characterization Of English Asyndetic Complex Sentences [Текст] /D.I. Kozuev, G.E. Jumalieva, G.A.Beksultanova // Knowledge, Man and Civilization, vol 107. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. PP. 877-884. 2021. European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.05.118>
26. **Kozuev, D.I.** Structural-Semantic Features Of English And Kyrgyz Complex Sentences With Adverbial Clauses [Текст] / D.I. Kozuev, G.A. Beksultanova, G.E. Jumalieva // Social and Cultural Transformations in The Context of Modern Globalism, vol 117. European proceedings of social and behavioural sciences PP. 871-878, 2021. European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.11.117>
27. **Kozuev, D.I.** Structural and semantic characteristics of English complex sentences with object clauses [Текст] /D.I. Kozuev, N. Dzharkinbaeva // XLinguae. 2021. Т. 14. № 2. P. 207–214. <https://doi.org/10.18355/XL.2021.14.02.15>

Козуев Дурус Исакбаевичтин 10.02.20 – салыштырма-тарыхый, типологиялык жана тектештирме тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышы, калыптанышы жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү» аттуу темада жазган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: синтаксис, сүйлөмдөрдүн типологиясы, структуралык-семантикалык мүнөздөмө, татаал сүйлөм, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм, байламтасыз татаал сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм, семантикалык байланыш, предикация, пропозиция, байланыштыргым байламталар, багыныңкы байламталар, интонация, объектилик-предикаттык структура.

Изилдөөнүн объектиси - англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык типологиясы.

Изилдөөнүн предмети – салыштырылып жаткан тилдердин синтаксистик системасындагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык карым-катышы.

Иштин максаты - англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышы, калыптанышы жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырма- типологиялык планда изилдөө.

Изилдөөнүн методдору катары сүйлөмдү түшүнүктүк-маңыздык жактан талдоонун семантикалык методдору, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоонун синтаксистик методдору, синтактика-изоморфтук методдор колдонулду.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары: Англис жана кыргыз тилдериндеги байламталардын катышына карай байламталуу жана байламтасыз болуп бөлүнгөн татаал сүйлөмдөр курамдык бөлүктөрүнүн ортосундагы семантикалык байланыштардын (Ыкташуу, ээрчишүү, башкаруу) негизинде классификацияланышынын семантикалык предикативдик-пропозитивдик теориясы берилет. Салыштырылып жаткан тилдердин семантикалык-синтаксистик системасындагы объектилик-семантикалык түзүлүштөгү, предикация жана анын жогорку даражасындагы пропозициясы катышкан татаал сүйлөмдөрдүн типтерине ылайык синтаксистик конструкциялар аркылуу чындык чагылдырылары негизделди; мындай учурда предикация жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын көмүскө предикация түрүндө актуалдаштырат; пропозиция татаал сүйлөмдүн структурасын аякталбаган пропозиция, аяктаган пропозиция жана окуялык пропозиция түрүндө актуалдаштырат.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн теориялык жоболору жана жыйынтыктары жалпы жана салыштырма тил илиминин теориясына, анын ичинен англис жана кыргыз тил илиминин жеке теориясына чоң салым кошо алат. Иштеги материалдарды чет тили катары окутулган англис тили боюнча окуу китептерин түзүүдө, англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча лекцияларды даярдоодо, Кыргызстандын жождорундагы чет тилдер факультетинин студенттери магистрлик жана дипломдук иш жазууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Козуева Дуруса Исакбаевича на тему “Образование, формирование и структурно-семантические особенности сложных предложений в английском и кыргызском языках (к типологии предложений)” на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова синтаксис, типология предложений, структурно-семантическая характеристика, сложное предложение, сложноподчинённые предложения, сложносочинённые предложения, бессоюзные сложные предложения, элементарное предложение, семантическая связь, предикация, пропозиция, сочинительные союзы, подчинительные союзы, интонация, объектно-предикатная структура.

Объектом исследования является структурно-семантическая типология сложного предложения в английском и кыргызском языках.

Предмет исследования — структурно-семантические отношения и взаимосвязи элементарных предложений внутри составных частей сложных предложений в синтаксической системе сравниваемых языков.

Цель работы — сопоставительно-типологическое изучение образования, формирования и структурно-семантических особенностей сложных предложений в английском и кыргызском языках.

Методы и приёмы исследования: семантические методы понятийно-смыслового анализа предложений, синтаксические методы анализа предложений по членам предложения, метод трансформационного анализа, синтактико-изоморфный метод и др.

Основные результаты исследования: постулирована семантическая предикативно-пропозитивная теория классификации английских и кыргызских сложных предложений, когда их членение на составные части на основе условий наличия или отсутствия союзов на бессоюзные сложные предложения и союзные сложные предложения происходит по критерию семантической связи (примыкание, согласование, управление). Обосновано, что явления действительности отражаются в синтаксических конструкциях семантико-синтаксической системы сопоставляемых языков в зависимости от типов сложных предложений на основе глагольно-предикатной составляющей их объектно-семантических структур, где действуют предикация и её высшая степень пропозиция; при этом предикация актуализирует структуру простого предложения в виде предикации свёрнутой, релевантной для элиминированного простого предложения, и предикации полной, релевантной для полносоставного простого предложения; пропозиция же актуализирует структуру сложного предложения в виде незавершённой пропозиции, завершённой пропозиции и событийной пропозиции.

Область применения. Теоретические положения и выводы данного исследования вносят существенный вклад в теорию общего и сопоставительного языкознания, релевантный вклад в теорию англо-кыргызского языкознания и будут полезными при написании учебника по иностранному английскому языку, при составлении курса лекций по сравнительной типологии английского и кыргызского языков, написании магистерских и дипломных работ студентами факультетов иностранных языков вузов Кыргызстана.

SUMMARY

Kozuev Durus Isakbaevich

“Creation and formation and structural-semantic features of complex sentences in the English and Kyrgyz languages (to the typology of sentences)”

Key words *syntax, structural and semantic characteristics, semantic link, predication, proposition, sentence classification, complex sentence, elementary sentence, asyndetic composite sentences, compound sentences, subordinate conjunctions, coordinating conjunctions, intonation, object-predicate structure.*

The aim of the research is a contrastive and typological study of creation, formation and structural-semantic features of English and Kyrgyz composite sentences.

The object of the research is structural and semantic typology of a composite sentence in English and Kyrgyz.

The subject of the study is structural-semantic relations and interconnections of elementary sentences within the components of composite sentences in the syntactic system of compared languages.

The methods and techniques of the research analysis semantic methods of conceptual-semantic analysis of sentences, syntactic methods for analyzing members of sentences, transformation analysis method, syntactic-isomorphic method, etc.

The main results of the study: Semantic predicative-propositional theory of English and Kyrgyz composite sentences classification has been postulated, when their division into constituent parts based on the conditions of presence or absence of conjunctions into asyndetic and complex sentences occurs by the criterion of semantic link (adjacency, coordination, management). It has been proved that the phenomena of reality reflected by the syntactic constructions of the semantic-syntactic system of the compared languages depending on types of compound sentences based on the verb-predicate component of their object-semantic structures, with predication manifestation as a function actualizes structure of a simple sentence in the form of folded predication, relevant for the elided simple sentence, and complete predication, relevant for a full-composition simple sentence. The proposition as a manifestation of the higher form of predication, on the other hand, in the form of an incomplete proposition, a completed proposition, and an event proposition, actualizes the structure of a compound sentence pulling together the components of a composite sentence.

Scope of this work The theoretical provisions and conclusions of this study make a significant contribution to the theory of general and comparative linguistics, a relevant contribution to the theory of English-Kyrgyz linguistics and will be useful in writing a textbook on foreign English, compiling a course of lectures on the comparative typology of English and Kyrgyz languages, writing master's and graduate theses by students of foreign languages faculties of universities in Kyrgyzstan.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 10.22.644

Кол жазма укугунда
УДК 811.111`367.5:811.512.154 (043.3)

Козуев Дурус Исакбаевич

**Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышы,
калыптанышы жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү
(сүйлөмдөрдүн типологиясы)**

10.02.20 – Тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек - 2022

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Европа цивилизациясы факультетинин англис тили кафедрасында аткарылды

Илимий кеңешчи: **Бекбалаев Амангельды Абдыжапарович**
филология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз-Орус Славян университетинин
гуманитардык факультетинин деканы

**Расмий
оппоненттер:**

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2022-жылдын _____ саат ____ И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 10.22.644 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот (дареги: Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 43, 720040)

Диссертациялык иш менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты, доцент:

С.К.Каратаева.

ИШИТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу англис жана кыргыз тилдеринде сүйлөгөн улуттардын ортосундагы маданият аралык байланыштардын теориялык жактан негизделиши жана маанисин аныктоо зарылдыгы менен шартталат. Ошону менен бирге чет тили болуп саналган англис тилинин лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн, т.а., грамматиканын татаал бөлүгү болуп саналган, татаал сүйлөмдүн грамматика-семантикалык структурасын тереңдеп үйрөнүүгө негизделген практикалык жактан өздөштүрүү менен байланышат.

Жайылма сүйлөмдүн, жөнөкөй сүйлөмдүн грамматика-семантикалык структурасы тилде татаал көрүнүш болсо (тил илиминде азыркыга чейин сүйлөмдүн бирдиктүү, бардык багыттарга бирдей мүнөздүү болгон аныктамасы жок), татаал сүйлөмдүн структурасы андан да көп маселени камтыйт.

Татаал сүйлөмдүн практикалык жана теориялык маселелери жалпы жана орус тил илиминде көп мезгилден бери изилдөө предметине айланган [Пешковский, 1956; Руднев, 1963; Азыркы орус тили: ч. II б, 1964; Арутюнова, 1976; Белошапкова, 1977; Ломтев, 1979; Скирдов, 1981; Формановская, 1989; Мухин, 1990]; герман жана англис тил илимдеринде [Пауль, 1960; Гулыга, 1971; Смирницкая, 1972; Джепко, 1993; Качалова, Израилевич, 2-т, 1995; Моон, 1959; Searle, 1973; Wiese, 1973; Halliday, 2004]; түрк жана кыргыз тил илимдеринде [Жакыпов, 1975; Сартбаев, 1981; Серебренников, Гаджиева, 1986; Өмүралиев, 1990; Жапар, II б, 1992; Маразыков, 2005; Усубалиев, 2007; Иманов, 2009]; салыштырма түрк (кыргыз)-орус тил илимдеринде [Умаров, 1965; Байрамова, 1966; Скирдов, 1970; Улуттук-тилдик өнүгүүнүн чоң фактору, 1981; Кульбаева, 1995; Ибрагимов, 2001; Жапаров, 2007; Усекова, 2010; Краснов, 2018]; жана салыштырма герман-түрк (кыргыз) тил илимдеринде [Поздняков, 1965; Ирсалиева, 1975; Джумабаев, 1978; Бекбалаев, 1991; Шаршенова, 1991; Исаева, 2005; Вальваков, 2011; Саурбаев, 2012; Шемшуренко, 2012].

Татаал сүйлөмдөрдү салыштыруу боюнча изилденген акыркы түрк (кыргыз) – орус тил илими менен герман-түрк (кыргыз) тил илиминен чыккан иштер татаал сүйлөмдүн синтаксисине тиешелүү болгон маселелердин жалпы комплексин толук ачып бере алган жок, изилдөө предметинин тигил же бул жагын гана чагылдырып бере алды.

Бул иш салыштырма тил илиминдеги жаңы багыттардын бири болгон, өткөн кылымдын акырында гана толук түрдө калыптана баштаган, тектеш эмес жана ар кандай түзүлүштөгү тилдерди салыштырма-типологиялык жактан изилдөөнүн объектисине айланган англис жана кыргыз тилдерин типологиялык жактан изилдөөгө арналат.

Тиешелүү илимий адабияттарга сереп жүргүзүүнүн жыйынтыгында бул иш аналитикалык герман тобуна кирген англис жана агглютинативдик топко кирген кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн типологиясы боюнча алгачкы салыштырма изилдөө экендиги аныкталды.

Изилдөөдөгү жоболор, корутундулар, жыйынтыктар жана байкоолор жаңы салыштырма-типологиялык көз караштын негизинде жасалды. Натыйжада жалпы герман жана түрк тил илиминде жаңы статуска ээ болот жана англис-кыргыз тил илиминде жаңы багыттын жаралышына өбөлгө түзүп, диссертациялык иштин деңгээлин жогорулатат.

Диссертациянын илимий изилдөө программалар жана долбоорлор менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин англис тили кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин тематикасына байланышат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты аналитикалык герман тобуна кирген англис тили менен агглютинативдик түрк тилдери тобуна кирген кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышына, калыптанышына жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү болуп саналат.

Бул коюлган максаттарга жетүү үчүн төмөнкүдөй карым-катыштагы **милдеттер** коюлду:

1) Обзордук-теориялык планда тил илиминдеги: жалпы жана орус тил илиминде, германистикада жана англистикада, түркологияда жана кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдүн изилдениш тарыхына илимий сереп жасоо;

2) Тил илиминдеги: англис тил илиминде, кыргыз тил илиминде жана англис-кыргыз салыштырма тил илиминдеги татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык касиетин синхрондук негизде иликтөө;

3) Герман тобуна кирген англис жана түрк тилдерине кирген кыргыз тилиндеги байламтасыз байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн функциялык шайкештигине салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

4) Англис жана кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн функциялык шайкештигине салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

5) Англис жана кыргыз тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн функциялык шайкештигине салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

6) Англис жана кыргыз тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн функциялык шайкештигине салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

7) Англис жана кыргыз тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн функциялык шайкештигине салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

8) Англис тилиндеги ээлик багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө жана алардын кыргыз тилине функционалдык жактан шайкештигине салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

9) Англис тилиндеги баяндоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө жана алардын кыргыз тилине функциялык жактан шайкештигине салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

Германистикада жана англистикада негизги белгисин предикативдүүлүк (ээ менен баяндоочтун ортосундагы эркин байланыш) түзгөн [Смирницкий,

1957:173], этиштин ролу өзгөчө мааниге болгон [Абрамов, 1972:3], минималдуу үч курамдык бөлүктөн турган[Sub+Pred+Obj], үчүнчү курамдык элементи жалгыз эле объект эмес адвербиал же атрибут катышкан *элементардык сүйлөмдөр* деген түшүнүк бар [Halliday, 2004:84].

Иште лексика-грамматикалык байланыш структурасын түзүп турган, реалдуу же ирреалдуу дүйнөдөгү кандайдыр бир окуялардын (же фрагменттердин) аталышын (номинациясын) туюндурган *элементардык сүйлөмдөр* деген термин колдонулат. Тилдин чагылдыруу функциясы болгон атоо - сүйлөмдүн лексемалардын бирдиктүү тобунан жана ошол эле учурда өз алдынчалыкка ээ болгон типтүү үлгүлөрдөн турган лексика-структуралык өзөгү аркылуу ишке ашат» [Абрамов, 1972:6].

Негизги тил. Бул изилдөөдө негизги тил катары аналитикалык герман тобуна кирген англис тили, ал эми салыштырылган тил – агглютинативдик түрк тобуна кирген кыргыз тили алынды, б.а. салыштырылып жаткан тилдердеги лингвистикалык кубулуштар жана бирдиктер негизги тилдик категориялардын терминдери менен аталат.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

1) биринчи жолу англис жана кыргыз тилдеринин материалында байламаталардын катышына жана катышпаганына карай бөлүнгөн байламтасыз жана байламталуу татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү семантикалык байланыш (ыкташуу, башкаруу, ээрчишүү) аркылуу түзүлгөн татаал сүйлөмдөрдүн классификациясы сунушталды.

2) татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрү этиштик предикатка негизделген предикация аркылуу структуралык-семантикалык түзүмдү жаратары аныкталды. Ошону менен бирге предикация кубулуш толук түрдө анык болсо, бул структура жөнөкөй элементардык сүйлөм болуп саналат.

3) татаал сүйлөм деңгээлинде предикация жогорку формада – татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүн бириктирип турган пропозиция функциясында болору далилденди;

4) англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн маңыздык-түшүнүктүк жагы эки же андан ашык элементардык сүйлөмдөрдөн предикациянын жогорку деңгээли болгон пропозиция аркылуу түзүлөрү көрсөтүлдү;

5) англис жана кыргыз тилдериндеги ар кандай типтеги байламтасыз, тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү бүтө элек, бүткөн жана окуялык пропозициянын ишке ашуу формалары көрсөтүлдү;

6) англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн структуралык бөлүктөрүндөгү негизги структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы багыныңкы сүйлөм семантикалык-грамматикалык контекстке ылайык татаал семантикалык комплекстер аркылуу пайда болору белгиленди;

7) кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн негизги структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм формасындагы контекстке ылайык ар түрдүү конструкциядагы багыныңкы, чакчыл жана этиштик-атоочтук жаксыз формадагы этиштер аркылуу пайда болору аныкталды.

Практикалык мааниси. Изилдөөнүн практикалык мааниси анын теориялык жана практикалык материалдары менен шартталат. Биринчиден, иштин теориялык жоболору жана жыйынтыктары Кыргызстандын орто-адистик жана жогорку окуу жайлары үчүн англис тилинде окуу китебин жазууда пайдалуу болот.

Экинчиден, иштин практикалык материалдары жана жыйынтыктары Кыргызстандагы мектеп, гимназия жана лицейлер үчүн англис тили китебин түзүүдө кошумча материал болуп бере алат.

Үчүнчүдөн, иштин практикалык материалдары жана жоболору Кыргызстандын чет тилдер факультетинде англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма грамматикасы боюнча лекциялардын курсун түзүүдө, магистрлик жана дипломдук иштерди жазууда баалуу таяныч материал болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Англис жана кыргыз тилдериндеги тутумунда байламаталардын катышына жана катышпаганына карай бөлүнгөн байламтасыз жана байламталуу татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү семантикалык байланыш (ыкташуу, башкаруу, ээрчишүү) аркылуу түзүлгөн татаал сүйлөмдөрдүн классификациясы сунушталды:

-ыкташуу байланышы байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн типтерин аныктайт.

-ээрчишүү байланышы байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн типтерин аныктайт.

- башкаруу байланышы байламталуу багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн типтерин аныктайт.

2. Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөр беш түрдүү аспектиде пайда болот: 1) номинативдик аспект; 2) коммуникативдик аспект; 3) түшүнүктүк-маңыздык аспект; 4) модалдык-коннотативдик аспект; 5) интонациялык-тыбыштык аспект.

3. Предикация негизги синтаксистик-семантикалык категория катары сүйлөмдөгү негизги синтаксистик бирдиктин функциялык спецификасын жана структурасын аныктайт жана анын мазмунун чындыкка дал келтирет. Предикативдүүлүк же предикация татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүнө жана жөнөкөй сүйлөмдөргө мүнөздүү көрүнүш. Татаал сүйлөмдүн деңгээлинде предикация татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүн бириктирип жогорку деңгээлде ишке ашат.

4. Татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрү предикация кубулуш жралган структуралык-семантикалык түзүмү болуп саналат. Эгерде курамдык бөлүк

предикацияны камтып турса, анда ал толугу менен өзүнүн предикативдик касиетин этиштик предикат аркылуу ишке ашырат да жөнөкөй элементардык сүйлөм болуп саналат.

5. Предикация кубулушу аналитикалык герман тобуна кирген англис тилинде жана агглютинативдик түрк тобуна кирген кыргыз тилинде татаал сүйлөмдөрдүн ар түрдүү типтеринде (байламтасыз татаал, тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөр) ар кандай болот; алардын курамдык бөлүктөрүндө толук же толук эмес предикация түрүндө кездешет.

6. Предикацияга ылайык пропозиция кубулушу да татаал сүйлөмдүн типтеринде ар кандай болот, англис тилинде да, кыргыз тилинде да татаал сүйлөмдөрдө бүткөн, бүтө элек жана окуялык пропозиция катышат.

7. Англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн структуралык бөлүктөрүндөгү негизги структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы багыныңкы сүйлөм семантикалык-грамматикалык контекстке ылайык татаал семантикалык комплекстер аркылуу пайда болот.

8. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн негизги структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм формасындагы контекстке ылайык ар түрдүү конструкциядагы багыныңкы, чакчыл жана этиштик-атоочтук жаксыз формадагы этиштер аркылуу жасалат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Биринчиден, изилдөөгө алынып жаткан татаал сүйлөм маселесине арналган тиешелүү илимий адабияттарга теориялык–обзордук анализ берилди; экинчиден, тилдик булактардан алынган факты-материалдар системага салынды; үчүнчүдөн англис жана кыргыз тилдериндеги факты-материалдар илимий жактан классификацияланды; төртүнчүдөн, изилдөөнүн жүрүшүндө теориялык жоболор жана илимий жыйынтыктар калыптанды.

Диссертациянын апробациясынын жыйынтыктары: Иштин негизги теориялык жана практикалык жоболору Кыргызстандагы жана чет элдик жождор менен илимий мекемелер уюштурган ар кандай деңгээлдердеги илимий-методикалык конференцияларда баяндамалар менен апробациядан өткөн. Алсак, «Азыркы илим, адам жана цивилизация» аттуу эл аралык илимий конгресс (Россия, 2020), «Азыркы дүйнөдөгү актуалдуу илимий изилдөөлөр» (Украина, 2019); «Азыркы илимий изилдөөлөр: теориясы жана практикасы» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция (Болгария, 2018); Кыргызстандагы эл аралык университетте өткөрүлгөн семиотика боюнча биринчи эл аралык симпозиум (Бишкек, 2015); К.Карасаев атындагы БГУ жана Цукуба (Жапония) уюштурган «Цивилизациялардын кесилиши» (тил, маданият, коомдук аспектилер) аттуу XI эл аралык илимий конференция (Бишкек, 2014); И. Арабаев атындагы КМУда өткөн «Контрастивдик лингвистиканын актуалдуу маселелери жана азыркы мезгилде чет тилдерин окутуунун маселелери» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция (Бишкек, 2011); К. Карасаев

атындагы БГУда өткөн «Азыркы мезгилдеги билим берүүнүн актуалдуу маселелери» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция (Бишкек, 2002);

Диссертациянын жыйынтыктарынын публикацияларда чагылдырылышы. Диссертациянын мазмуну жана негизги жоболору жалпы 23 публикацияда чагылдырылган: Web of Science – 1 публикация; Scopus (Q1) – 1 публикация; чет элдик РИНЦ журналдарында - 10 макала (Казакстан, Орусия, Украина жана Болгария), КРдин ЖАК тарабынан рецензияланган илимий басылмаларынын тизмесине кирген журналдарга – 5 макала; Кыргызстандагы рецензияланган басылмаларда жана илимий эмгектердин жыйнактарында жарык көрдү.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, сегиз баптан, корутундудан жана орус, кыргыз жана чет тилдериндеги колдонулган адабияттардын тизмесинен турат, ар бир баптын аягында жыйынтыктар берилет. Иштин жалпы көлөмү 395 бетти түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Иштин киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, илимий жаңылыгы, практикалык баалуулугу, максаты жана милдеттери, изилдөөнүн предмети жана объектиси, материал тууралуу маалыматтар, коргоого коюлуучу жоболор берилет.

«Тил илиминде татаал сүйлөмдүн изилдениш тарыхы» деп аталган биринчи бап 4 бөлүмдөн туруп, орус жана жалпы тил илиминдеги бир түрдүү кубулуш болбогон татаал сүйлөм маселеси боюнча жарык көргөн илимий адабияттарга теориялык сереп салууга арналган.

Биринчи бөлүмдө орус жана жалпы тил илиминдеги татаал сүйлөмдүн изилдениш тарыхы каралат. Татаал сүйлөмдүн орус тил илиминде, ошондой эле жалпы тил илиминдеги классификациясы тутумундагы жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрдүн байланышуу критерийлерине негизделген.

Орус жана жалпы тил илиминде жөнөкөй сүйлөм – толук бүткөн ойду билдирген, коммуникативдик максаты бар, интонация жана сөздөрдүн орун тартиби менен шартталган, предикативдик маанидеги атайын үлгү, модель боюнча пайда болгон маалымат бирдиги катары каралат.

Ал эми татаал сүйлөм түр жагынан өзгөргөн, жайылма же жалаң сүйлөм формасындагы жөнөкөй сүйлөмдөр менен уюшулат. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түр жагынан өзгөрүү деңгээли алардын өз ара байланышуу мүнөзүнө көз каранды болот. Эгерде жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара байламтасыз байланышта болсо, анда басымдуу бөлүгү баштапкы грамматикалык формасын сактап калат. Ал эми татаал сүйлөмдүн тутумунда байламталуу байлыныш болсо, анда түр жагынан өзгөрүү байкалат, алсак, сөздөрдүн орун тартиби алмашат. Бирок эң чоң даражадагы түрдүк өзгөрүү жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара багыныңкы байланышты уюштурган байламталар менен тутумдашканда орун алат. Мындай учурда көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочунун формасы өзгөрүп, баш сүйлөмдөгү негизги сөз формасына (ээге) багынып калат.

Орус жана жалпы тил илиминде байламтасыз же байламталуу тең байланыштагы же багыныңкы байланыш тибиндеги татаал сүйлөмдүн лингвистикалык табияты эки көз карашта каралат.

Биринчи топтогу окумуштуулар [Белошапкина, Земская, Милославский, Панов, 1981:366] татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз алдынчалыгына басым жасайт. Ал эми экинчи топтогу окумуштуулардын [Земская, Китайгородская, Ширяев, 1981:227] көз карашы боюнча, татаал сүйлөмдүн жөнөкөй сүйлөмдүн семантикасынан, курамынан айырмалаган өзүнө тиешелүү лингвистикалык табияты бар.

Бул эки көз караштын тең чындык жагы бар, бирок татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байламталуу (тең же багыныңкы байланыштагы маанидеги) же байламтасыз мүнөзүнө көңүл буруу керек.

Орус жана жалпы тил илиминде жөнөкөй сүйлөмдөргө гана мүнөздүү болбостон, бүтүндөй татаал сүйлөмгө тиешелүү болгон предикативдүүлүк, предикация биринчи орунда турары белгиленет.

Экинчи бөлүмдө германистика жана англистикадагы татаал сүйлөмдүн изилдениши тарыхы каралат. Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн элементардуулуктун негизги критерийлерине көз каранды болгон, бир мезгилде болгон, ыраттуу болгон, мезгилден тышкары кыймыл-аракеттерин туюндурган этиштик баяндоочко карата классификациясы сыпатталат.

Курамдык элементардык сүйлөмдөрдүн грамматикалык комбинациясы эркин ыкташуу байланышы аркылуу ишке ашат. Эгер эки же андан ашык сүйлөм өз ара мазмундук-логикалык планда ээрчишип, өз ара байланыштыргыч байламталар менен тутумдашса анда мындай сүйлөмдөр тең байланыштагы татаал сүйлөм болуп эсептелет.

Эгер эки же андан ашык сүйлөм өз ара грамматикалык-логикалык планда башкаруу жолу менен байланышса, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзүлөт. Мында компоненттеринин бири баш сүйлөм, экинчиси багыныңкы сүйлөм катары келет.

Англистикада татаал синтаксистик комплекс маселеси бар. Мында: жөнөкөй сүйлөмдүн же жөнөкөй жайылма сүйлөмдүн курамындагы сүйлөм мүчөлөрүнүн бири татаалдашып, баштапкы негизде тиешелүү багыныңкы бөлүккө таандык болуп, натыйжада татаал ээ, татаал баяндооч, татаал толуктооч, татаал бышыктооч жана татаал аныктооч пайда болот.

Англис тилинин теориялык грамматикасында татаал синтаксистик комплекстер менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосундагы корреляциялык чектин критерийлери белгиленген: 1) татаал синтаксистик комплекс жөнөкөй сүйлөм мүчөсүнүн курамына кирет, ал эми багыныңкы бөлүктө баш сүйлөмдөгү тигил же бул сүйлөм мүчөсүнө байланышат; 2) татаал синтаксистик комплекс өзүнүн этиштик баяндоочтук бөлүгүндө дайыма этиштин жаксыз формасы (инфинитив, герундий же атоочтук) менен туюндурулуп, багыныңкы бөлүктүн этиштик баяндоочу дайыма этиштин жак формасы аркылуу уюшулат; 3) татаал синтаксистик комплекс дайыма толук эмес,

кыскарган предикацияны туюндурат, ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү толук маанилүү предикацияны билдирет.

Үчүнчү бөлүмдө түркологияда жана кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдүн изилдениши тарыхы каралат. Түркологияда жана кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдүн изилдениши флективдүү славян тобуна кирген орус тилинин таасири менен башталганы белгиленип жүрөт. Мныдай таасир эки негизги маселенин жарылышына алып келди. Биринчиси, түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин агглютинативдик грамматикалык топко киргендиги жана бул тилдердеги бардык сүйлөмдөрдө этиштик баяндооч дайыма акыркы орунда турат.

Экинчиси, этиштин жаксыз формалары, тактап айтканда, багыныңкы сүйлөмдүн курамындагы чакчыл *-ган* жана *-ын* формалары жана алардын фонетикалык варианттары предикативдүүлүктү туюндурабы деген суроону жаратат. Бул иште биз аталган форма предикативдүүлүктүн белгилүү бир даражасын туюндурат деген пикирге келебиз. Анткени ал формалар багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып жатат

Түрк тилдеринде жана кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдү изилдөө иши алардын классификациясы менен башталат. Бардык түркологдор жана кыргыз тилчи-окумуштуулары татаал сүйлөмдөрдүн беш түрүн бөлүп көрсөтүшөт: А/ байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм; Б/ байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм; В/ байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм; Г/ байламталуу багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм; Д/ аралаш татаал сүйлөм; [Нурмаханова, 1971; Гаджиева, 1973; Грамматика современного башкирского литературного языка, 1981; Серебrenников, Гаджиева, 1986; Ахматов, Давлетов, Жапаров, Захарова, 1975; Жакыпов, 1975; Жапаров, 1979; Өмүралиев, 1990; Жапар, 1992, ч. II; Биялиев, 2002; Иманов, 2009].

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде татаал сүйлөмдөрдүн структурасынын татаалдануусу т.а., бир кеңири синтаксистик структурада татаал сүйлөмдөрдүн бардык типтери (байламтасыз татаал сүйлөм, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм) бирдиктүү колдонулушу, б.а.«гибридизация» маселеси азырынча изилдене элек.

Төртүнчү бөлүмдө салыштырма герман-түрк жана герман-кыргыз тил илимдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн изилдениши каралат. Бул бөлүмдө илимий адабияттарга обзордук-теориялык талдоо жүргүзүлүп, бул багытта белгилүү салыштырма илик жүргүзүлгөнү аныкталды.

Герман-түрк салыштырма тил илими, анын ичинде англис-кыргыз тил илими боюнча жана салыштырма пландагы эмгектерге анализ жүргүзүлдү.

Салыштырма багытындагы эмгектердин эки блогуна анализ жүргүзүлдү: биринчи блоктун белгилүү советтик орус жана азыркы тилчи-типологдордун фундаменталдык салыштырма изилдөөлөрү түздү. Экинчи блокто салыштырма маселесине арналган кандидаттык изилдөөлөр каралды.

Фундаменталдык салыштырма изилдөөлөрдөн турган биринчи блокто үч салыштырма чөйрө камтылган: 1) герман-түрк салыштырма тил илими боюнча эмгектер [Буранов,

1983; Бекбалаев, 1991; Жолдошбек уулу, 1996]; 2) герман-орус салыштырма тил илими боюнча эмгектер [Аракин, 1979; Зеленецкий, Монахов, 1983; Горохова, Филиппов, 1985; ж.б.]; жана 3) кыргыз-орус салыштырма тил илими боюнча эмгектер [Скирдов, 1970; Ибрагимов, 2001; Жапаров, 2007]. Бул эмгектерде ар кандай структурадагы жана генетикалык жактан тектеш эмес тилдер салыштырылып, алардын жалпы синтаксистик системасынын ичинен татаал сүйлөм маселесине кеңири көңүл бурулган.

Экинчи блоктогу салыштырма багытындагы эмгектердин анализинде Орусия, Казахстан, Өзбекстан жана Кыргызстандын изилдөөчү-типологдору тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр камтылат [Умаров А., 1965; Байрамова, 1966; Умаров К., 1973; Ирсалиева, 1975; Джумабаев, 1978; Шаршенова, 1991; Кульбаева, 1995 ж.б.].

Жыйынтыктап айтканда, герман (англис) жана түрк (кыргыз) тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жалпы тилдик жана салыштырма пландагы классификациясында байланыштыргыч байламталуу же байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө айырмачылыктар белгиленди.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүнүн: баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн семантикалык байланышы тең байланыштагы татаал сүйлөмгө караганда тыгыз жана бирдиктүү болуп саналат.

Белгилей кетсек, бул блокто докторлук деңгээлдеги салыштырма багытындагы эмгектер жок экендиги аныкталды.

Экинчи бап. “Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү”

Изилдөөнүн объектисин англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык көп түрдүүлүгү түзөт.

Изилдөө ишинин предмети — англис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик системасындагы татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүгүн түзгөн элементардык сүйлөмдөрдүн ичиндеги структуралык-семантикалык карым-катыштар.

Изилдөөнүн материалын англис тилиндеги 6000гө жакын жана кыргыз тилиндеги 5500гө жакын татаал сүйлөм, т.а., салыштырылып жаткан тилдерден алынган жалпы 11500 татаал сүйлөм түздү. Материал англис, америкалык жана кыргыз жазуучуларынын жана публицисттеринин көркөм жана публицистикалык чыгармаларынын тексттерин анализге алуу жолу менен топтолду. Жалпы англис тилинде 31 булак жана кыргыз тилинде 44 булак талдоого алынды.

Лингвистикалык анализдин методдору жана ыкмалары. Парадигматикалык анализде сүйлөмдүн, анын курамадык бөлүктөрүнүн жана лексемаларынын, ар кандай сөз түркүмдөрүнө кирген лексемалардын жана алардын курамдык элементтеринин аныктамасынын морфологиялык методу түшүнүктүк-маңыздык анализинин семантикалык методдору колдонулат. Ал эми синтагматикалык жактан алганда сүйлөмдөрдү сүйлөм мүчөлөрү боюнча анализ кылган синтаксистик метод, ар кандай сөз түркүмдөрүнө кирген лексемаларды сүйлөм мүчөсү катары аткарган

функциясын аныктаган синтактикалык-изоморфтук метод, ошондой эле сүйлөм мүчөлөрүнүн айкашуусун изилдеген синтактикалык-валенттүүлүк методу колдонулат.

Жалпы лингвистикалык жактан алганда салыштырма, контексттик изилдөө, трансформациялык анализ, алынган жыйынтыктардын аналогиялык семантика-граммтикалык зонасындагы верификациялык ыкмасы, сандык эсеп ыкмасы колдонулат.

Экинчи бап 4 бөлүмдү камтып, татаал сүйлөмдүн семантикалык структурасына тиешелүү болгон предикация маселесине арналган. *Биринчи бөлүмдө татаал сүйлөмдүн семантикалык тутумундагы предикация маселеси каралат.* Предикация алды менен жөнөкөй жайылма, башкача айтканда, мазмуну чындыкка тиешелүү болгон, предикат-баяндооч менен субъект-ээнин карым-катышына шартталган элементардык сүйлөм менен байланышат. Бирок предикат-баяндооч же субъект-ээ – гомогендик тилдик түшүнүктүк-семантикалык кубулуш эмес; ал эки курамдык бөлүк, эки структура мене мотивдешкен гетерогендик кубулуш: предикат жана субъект – ой-жүгүртүүнүн предмети, логика-семантикалык деңгээлдеги кубулуш болсо, баяндооч жана ээ – тилдик бирдик, грамматикалык-семантикалык деңгээлдеги кубулуш.

Иште айтымдын элементардык сүйлөмгө тиешелүү тилдик бирдиктеринин субъектилик-предикаттык түзүмү татаал сүйлөмдө да болору аныкталды. Мындай учурда татаал сүйлөмдүн бирдиктери курамына эки предикативдик сызыкты туюндурган, б.а. эки предикацияны көрсөткөн эки субъектилик-предикаттык түзүмдү камтып турат.

Татаал сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм сыяктуу эле өз ара байланышкан беш логикалык-грамматикалык аспектиге ээ:

- тилдин номинативдик функциясын туюндурган номинативдик аспектиси:
 - (1) *Бир сомду чөнтөгүмдөн сууруп жатканда, көз алдымдан ушунун баары чууруп өттү* [Усубалиев, 1991];
- тилдин коммуникативдик функциясын туюндурган коммуникативдик аспектиси:
 - (2) *Tom made his way towards the public square of the village, where to “military” companies of boys had met for battle* [Twain, 2012];
- тилдин когнитивдик функциясын туюндурган түшүнүктүк-маңыздык аспектиси:
 - (3) *Өз колуң менен сылап-сыйпап, алаканына салып, жерде балдар менен бирге өскөн айбандарыңызды жалпы ортого тапшырып берүү канчалык аянычтуу болсо да, алып барып тапшыруу керек* [Мияшев, 1974];
- тилдин эмоциялык-экспрессивдик функциясын туюндурган модалдык-коннотативдик аспектиси:
 - (4) *«I do beseech you, fair maid – it is the favorite falcon of the queen: I dare not return to the palace without it!»* [Irving, 1984];

- тилдин иллокутивдик-кептик жагын туюндурган интонациялык-тыбыштык аспектиси:

Шамал айдап көлдүн киргил көбүгүн, Кашка суудай мөлт дей түшкөн өмүрүм [Осмонов, 1 т., 2014].

Татаал сүйлөмдүн предикациясынын структурасы эки негизги курамдык бөлүк менен аныкталат. Ал бөлүктөрдүн ар биринде өз ара карым-катышта болгон субъект менен предикат үчүнчү айкындооч мүчөлөрдүн, көбүнчө, объект-толуктоочтун болушун шарттайт.

Изилдөөгө алынып жаткан тилдердеги татаал сүйлөмдөрдө түшүнүктүк-грамматикалык негиздеги предикациянын эки субъектилик-предикаттык түзүмү болот.

Элементардык сүйлөмдөр үчүн маанилүү болгон предикация кубулушу салыштырылып жаткан англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдө белгилүү трансформацияга ээ болот: ал логикалык-түшүнүктүк интерпретацияда жогорку деңгээлдеги пропозиция кубулушуна өтөт. Алар элементардык сүйлөм курамындагы предикациянын субъектилик-предикаттык түзүмүн байланыштырбастан, татаал сүйлөмдүн курамына кирген эки элементардык сүйлөмдүн эки субъектилик-предикаттык түзүмүн тутумдаштырат.

Пропозиция кубулушу бүтүндөй татаал сүйлөмдүн деңгээлине чыгат, мындай учурда предикация татаал сүйлөмдүн курамындагы бир элементардык сүйлөм үчүн ийкемдүү болуп саналат. Биздин пикирибизче, пропозиция татаал сүйлөмдүн курамындагы эки элементардык сүйлөмдүн эки предикативдик түзүмүн байланыштырат.

Экинчи бөлүм англис тил илиминдеги татаал сүйлөмдөрдүн классификациясы арналган. Англис тил илиминдеги татаал сүйлөмдөрдүн классификациясы алардын структурасына жана семантикасына негизделген.

Германистика жана англис грамматикасынын теоретиктери [Адмони, 1968:237-238; Иванова, Бурлакова, Почепцов, 1981:232; Блох, 1986:102-103; Halliday, 1970:151; Akhmanova, Minajeva, Mindrul, 1986:12-13] англис тилинин синтаксистик системасында татаал сүйлөмдүн үч тибин бөлүп көрсөтүшөт. Алар: байламтасыз татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм жана багыныңкы байланыштагы сүйлөм. Татаал сүйлөмдөрдүн ар бир тибинин өзүнчө структуралык-семантикалык каражаттары бар: байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү ыкташуу байланышы аркылуу тутумдашат. Ал эми тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө байланыштыргыч жана багыныңкы байламталар байланыштыруу милдетин аткарат.

Англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдө предикация эки түрдүү болот: байламтасыз жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бардык курамдык бөлүктөрүндөгү толук предикация, ошондой эле багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмүндөгү жана багыныңкы сүйлөмүндөгү кыскарган предикация.

Пропозиция бүтүндөй татаал сүйлөмдүн масштабындагы предикациянын жогорку формасы катары каралат. Мында үч баскычтуу кубулуш катары квалификацияланат: англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө аякталган пропозиция формасында келет, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө окуялык пропозиция формасында болот. Пропозицияны предикациянын жогорку абстракттык-түшүнүктүк катары чечмелөө толугу менен семантикалык синтаксис боюнча лингвист-адистердин пикири менен үндөшөт [Смирницкий, 1957:174; Общее языкознание: Внутренняя структура языка, 1972:298; Арутюнова, 1976:37; Пузиков, 2009:11; Haddleston, 2000:69].

Үчүнчү бөлүм кыргыз тил илиминдеги татаал сүйлөмдөрдүн классификациясы арналган. Кыргыз тилинин синтаксисиндеги байламталар тобунун көбөйүшү менен азыркы мезгилде татаал сүйлөмдөрдүн үч тиби: *байламтасыз татаал сүйлөм, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм жана байламталуу багыныңкы байланыштагы сүйлөм* тууралуу кеп кылууга болот. Бул татаал сүйлөмдөрдүн курамындык бөлүктөрүнүн ортосунда ар биринин өзүнө тиешелүү грамматикалык байланыштары бар.

Бирок кыргыз тил илиминде жана англистикада татаал сүйлөмдөрдүн классификациясында бир чоң айырмачылык бар – ал татаал сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү ар кандай критерийлерге негизделген.

Кыргыз тил илиминде – структуралык-семантикалык критерий: курамдык бөлүктөрү семантикалык жактан тең байланышта болгон — *тең байланыштагы татаал сүйлөм* жана курамдык бөлүктөрү семантикалык жактан багыныңкы байланышта болгон — *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм*, ал эми аралаш татаал сүйлөмдө багыныңкы байланыш да, тең байланыш да катышат.

Төртүнчү бөлүм англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн салыштырылып изилденет. Англистикада татаал сүйлөмдөр структуралык-грамматикалык критерий боюнча классификацияланат: байламталардын же байланыштыргыч сөздөрдүн катышуусуна жана катышпоосуна карай бөлүнөт.

Тилдик материалды изилдөөнүн негизинде предикация кубулушу кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн курамына кирген толук кандуу, толук эмес жана кыскарган субъектилик-предикаттык түзүмгө ээ элементардык сүйлөмдөр да бар экендиги анык болду.

Кыргыз тилинин грамматикалык системасында предикациянын көмүскөдө калышы морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөр менен шартталат; кыргыз тилиндеги лексемалар татаал аглютинативдик түзүлүшү менен семантикалык субъекти менен семантикалык предикатты туюндурат; этиштин татаалдашкан семантикадагы жаксыз формасынын болушу (ар кандай парадигмадагы атоочтук жана чакчыл формалары) жана алардын сүйлөмдүн ээсинин жана баяндоочунун милдетин аткарышы ж.б.

Демек, татаал сүйлөмдүн көлөмүндө татаал синтаксистик структураны идентификациялоо үчүн негизги критерий катары предикацияны аныктоонун жогорку даражасы пропозиция келет.

Татаал сүйлөмдүн пропозициясы тигил же бул татаал сүйлөмдүн курамын жана грамматикалык-маанилик структурасын түзүп турган жөнөкөй элементардык сүйлөмдөрдүн субъектилик-предикаттык структурасын байланыштырат. Ошондой эле пропозициянын өзү бир түрдүү болбойт. Анткени татаал сүйлөмдөрдүн типтери бири-биринен байламталардын катышына жана катышпаганына карай айырмаланат, ошондой эле байламталуу татаал сүйлөмдөрдү байланыштыргыч да, багыныңкы байланышт аркылуу уюшулат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн типтеринин салыштырмасы: кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм жана байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмгө (the Asyndetic Complex Sentence) шайкеш келсе, англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөм (the Compound Sentence) кыргыз тилиндеги байламтасыз багыныңкы татаал сүйлөмгө жана байламталуу багыныңкы татаал сүйлөмдөргө туура келет; англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм (the Complex Sentence) кыргыз тилиндеги аралаш татаал сүйлөм менен шайкеш келет.

Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн классификациясын салыштыруунун жыйынтыгында эки тилде тең татаал сүйлөмдүн үч тиби бар экендиги жана алар эки тилде формалык-сапаттык жагынан гана шайкеш экендиги белгилүү болду.

Англис тилинде структуралык-грамматикалык критерийлердин негизинде [байламталар жана байланыштыргыч сөздөр катышуусу/катышпоосу, ошондой эле ал байламталардын жана байланыштыргыч сөздөрдүн мүнөзү] төмөнкүдөй бөлүнөт: 1) байламтасыз татаал сүйлөм — *the Asyndetic Sentence*, 2) байланыштыргыч байламталуу жана байланыштыргыч сөздөр менен уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр — *the Compound Sentence*; жана 3) багындыруучу байламталар жана байланыштыргыч сөздөр менен уюшулган багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм — *the Complex Sentences*.

Кыргыз тилинде структуралык-семантикалык критерийлердин негизинде [татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн тең маанилүүлүгү/ тең маанилүү эместигине карай] үч чоң топко бөлүнөт: 1. *тең байланыштагы татаал сүйлөм*, 2. *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм*; жана 3. *аралаш татаал сүйлөм*.

Татаал сүйлөмдөрдүн мындай үчкө бөлүнүшү татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик бирдиктеринин бөлүнүшүнүн биринчи деңгээли катары эсептөөгө болот. Бирок англис тилинин синтаксисинде мындай классификация менен чектелсе, кыргыз тилинин синтаксисинде биринчи топто татаал сүйлөмдөр өз ичинен кайра топторго бөлүштүрүлөт. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн I тобунда мындай бөлүнөт: А) *байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм* жана Б) *байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм*;

II тобунда: А) *байламтасыз багыныңкы татаал сүйлөм* жана Б) *байламталуу багыныңкы татаал сүйлөм*.

Татаал сүйлөмдөрдүн сапаттык жагы бир тилдин курамындагы тигил же бул тибинен кандайдыр бир деңгээлде айырмаланат. Алсак, англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм толук маанилүү субъектилик-предикаттык структуранын, т.а., толук предикациянын болушу менен мүнөздөлөт. Ал эми кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөргө толук маанилүү субъектилик-предикаттык структурага, толук предикацияга ээ болуу менен бирге курамдык бөлүктөрү толук эмес субъектилик-предикаттык структура жана толук эмес предикация да мүнөздүү. Татаал сүйлөмдүн семантикасындагы предикациянын ээ жогорку деңгээли болгон пропозиция кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө аяктаган же аяктабаган түрдө болсо, англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдө пропозиция, көбүнчө, аяктабаган түрдө кездешет.

Салыштырылып жаткан тилдердеги татаал сүйлөмдөрдүн сапаттык жагы өзгөчө тилдик, грамматикалык кубулуштар менен татаалдашып, татаал сүйлөмдүн жалпы структурасына жана семантикасына таасир этет. Алсак, англис тилинде татаал синтаксистик комплекстер жана татаал сүйлөм мүчөлөрү аркылуу уюшулса, кыргыз тилинде сүйлөмдүн ээси менен баяндоочунун бир сөз формасында болушу, атоочтук, чакчыл жана этиштик-атоочтук түрмөктөр жана конструкциялар аркылуу пайда болот.

Ошентип, аналитикалык герман тобуна кирген англис тилиндеги жана агглютинтивдик түрк тобуна кирген кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү типологиялык жактан салыштырууда аталган тилдик кубулуштун сапаттык жагына көңүл буруу керек.

“Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөр жана кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр” деген үчүнчү бапта 4 бөлүм камтылып, практикалык тилдик материалдарды үч этапта жүргүзүү зарыл экендиги сыпатталат. *Биринчи бөлүмдө* англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдөгү ыкташуу грамматикалык байланышы, алардын семантикалык курамы, оозеки кепте интонациялык жактан жабдылышы, жазуудагы пунктуациялык каражаттары талдоого алынат.

(1) *Wildly the horse careered, the waring dark hair of the boy tossed, his eyes had a strange glare in them [Lawrence, 2013].*

Салыштырма-типологиялык изилдөөнүн экинчи этабында предикация кубулушуна, англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрүндөгү субъектилик-предикаттык түзүлүшүнө изилдөө жүргүзүлдү. Натыйжада салыштырылып жаткан тилдерге сапаттык жактан ишке ашуусу толугу менен дал келбеген предикация кубулушу мүнөздүү экени аныкталды.

(2) *Эстүү аял эшигин алдын тазалайт,*

Эси жок аял элдин көзүнчө эрин жакалайт [Кадыркулов, 2010].

Үчүнчү этапта англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн пропозициялык түзүлүшүнө салыштырма изилдөө жүргүзүлдү. Теориялык көз караштар практикалык жактан далилденип, мындай жыйынтык чыгарылды: пропозиция – предикациянын жогорку формасы, ал англис жана кыргыз

тилдериндеги жайылма жана татаалдашкан семантикалык-синтаксистик татаал сүйлөмдөргө мүнөздүү көрүнүш болуп саналат.

(3) *I have been drunk just twice in my life, and the second time was that afternoon; so everything that happened has a dim hazy cast over it [Fitzgerald, 2014].*

Пропозиция өзүнүн семантикалык-синтаксистик структурасы менен предикациянын жогорку формасы катары келип төмөнкүдөй топторго бөлүнөт: айтымдын түшүнүктүк-маанилик структурасында байланыштын грамматикалык каражаттары жок же жетишсиз болгон учурда **аякталбаган түрдөгү пропозиция** болот; айтымдын түшүнүктүк-маанилик структурасында байланыштын грамматикалык каражаттары менен уюшулганда **аякталган түрдөгү пропозиция** болот; айтымдын түшүнүктүк-маанилик структурасы себептик-натыйжалык типтеги семантикалык катыштар менен уюшулуп, татаал сүйлөмдүн бир бөлүгү экинчи бөлүгү тууралуу маалыматты камтып **окуялык түрдөгү пропозиция** болот;

Экинчи бөлүмдө англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык мүнөзү талдоого алынат. Англис тилиндеги 1500 тилдик бирдикти түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык мүнөзү талдоого алынып, бирдей деңгээлде 380-390 сүйлөм 4 топко бөлүнөрү анык болду. Мындай топторго бөлүштүрүү алардын этиштер аркылуу туюндуралган элементардык мүнөзү менен шартталды.

А) Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен ырааттуу кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(4) *The coupe came to a stop; Daisy signaled us to draw up alongside [Fitzgerald, 2014].*

Б) Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен бир мезгилдеги кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(5) *The interior was poor and bare; the only car visible was the dust-covered wreck of a Ford which stood in a dim corner [Fitzgerald, 2014].*

В) Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен мезгилден сырткары кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(6) *“You shave off that moustache of yours – it didn’t ornament” [Jerome, 2012].*

Г) Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен созулган, уланган кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин эки же андан ашык предметин аныктаса да, бир эле тилдик эмес жагдайды камтып турат:

7) *Ah-Yen paused; I lighted my pipe afresh, and nodded to him to show that I was listening [Stevenson, 2010].*

Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы грамматикалык байланыш – элементардык сүйлөмдөрдүн бири-бири менен эркин тутумдашкан ыкташуу байланышы болуп саналат.

Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы семантикалык байланыш элементардык сүйлөмдөрдүн маанисин жалпы семантикалык структуранын курамдык бөлүгү катары байланыштырат, элементардык сүйлөмдөр тиешелүү актуалдык жиктештирүүдө гана пайда болуп, бири-биринен бөлүнүп турат.

Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн интонациясы төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат: курамдык элементардык сүйлөмдөр айкашкан жерде артикуляция көтөрүңкү абалда келип, кийинки сүйлөмгө басыңкы абалда өтөт. Жазууда мындай интонация «үтүрлүү чекит» жана «үтүр» сыяктуу пунктуациялык белгилер менен ажыратылат.

Бардык элементардык сүйлөмдөр – англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүгүн түзүп, толук маанилүү субъектилик-предикаттык структура [Sub+Pred] менен мүнөздөлүп, толук предикацияны жаратат. Бул англис тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, жайылма жана жалаң сүйлөмдөрдүн эки тутумдук синтаксистик структурасына тиешелүү.

Пропозиция бүтүндөй байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн деңгээлинде болот, иште ал аякталбаган түрдөгү пропозиция деп аныкталат, анткени анын аяктабаганы көптөгөн тилдик факторлор менен шартталат: 1. курамдык элементардык сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан көз карандысыздыгы; 2. бул курамдык бөлүктөрдүн семантикалык жактан бошондугу жана өз алдынчалыгы; 3. курамдык элементардык сүйлөмдөрдүн ортосундагы созулган тыным, аякталбаган интонация: кээде узакка созулган тыным сүйлөмдөрдүн ортосундагы семантикалык байланышты үзүп салышы да мүмкүн.

Үчүнчү бөлүмдө кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык мүнөзү талдоого алынат. Кыргыз тилиндеги 1500 тилдик бирдикти түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык мүнөзү талдоого алынып, бирдей деңгээлде 380-390 сүйлөм 4 топко бөлүнөрү анык болду.

А) Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен бир мезгилдеги кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(8) *Кыш күнү эле, эрте маал, бульварда кар замбарлап жсап турган [Айтматов, 1988].*

Б) Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен ырааттуу кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(9) *Жолго чыкканда туш ооду, поезд Волганы жсакалап баратат [Айтматов, 1988].*

В) Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен мезгилден сырткары кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

10) *Жаратылыштын кооздугу аны байкатпастан арбап алат, алгач адамдар жаратылыштын көрүнбөгөн торлоруна чалынганын билбей да калышат [Өмүркулов, 1984].*

Г) Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен созулган, уланган кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин эки же андан ашык предметин аныктаса да, бир эле тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(11) *Кеп жакшынын келим кетими көп, кемпай кишинин дымагы, кесири көп [Кадыркулов, 2010].*

Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрү ыкташуу байланышы менен тутумдашып, грамматикалык жактан бири-бирине көз каранды болбойт.

Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүн байланыштырып турган семантикалык байланыш предикатты туюндуруп турган этиштик кыймыл-аракеттик мүнөзү менен шартталат, бирок ал курамдык бөлүктөр өз алдынчалыкка ээ болуп, ортосундагы байланыш бошоңку абалда келет.

Оозеки кепте интонация татаал сүйлөмдүн бир курамынан экинчисине өзгөчө ыкма менен өтөт: басыңкы тон – тыным – бир кылка тон жана акырындып өйдө көтөрүлөт. Жазууда мындай интонация тыным болгон жерде «үтүр» менен белгиленет.

Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдүн предикативдик структурасы толук жана толук эмес предикациянын болушу менен айырмаланат: А, Б жана В.

Ал эми Г тобундагы байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү алсак, мында толук предикацияга ээ, созулган этиштик кыймыл-аракетти туюндурган курамдык бөлүктөрдөн турган татаал сүйлөмдөр кездешет; демек, кыймыл-аракеттин созулушу толук эме предикация менен айкашпайт; созулган кыймыл-аракет так жана конкреттүү белгилениши керек.

Ошентип, кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн пропозитивдик структурасы аякталбаган түрдө болот. Бул көрүнүш төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр менен аныкталат: биринчиден, байламталар катышпайт; экинчиден, эркин ыкташуу байланышуу менен тутумдашат; үчүнчүдөн, татаал сүйлөмдүн компоненттеринин ортосунда семантикалык байланыш бошоңку абалда келет. Мындай аякталбаган пропозиция толук эмес предикацияга гана мүнөздүү эмес, ошону менен бирге толук предикацияга да тиешелүү болот. Бул кыргыз тилиндеги созулган кыймыл-аракетти туюндурган байламтасыз татаал сүйлөмдүн Д тобунда байкалат.

Төртүнчү бөлүмдө англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү структуралык-семантикалык жактан салыштырылат. Англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү структуралык-семантикалык жактан салыштырууда аталга сүйлөм тибинин төмөнкүдөй төрт түрү аныкталды:

А) Англис жана кыргыз тилдериндеги курамын кептеги бир мезгилде болгон кыймыл-аракетти туюндурган элементардык сүйлөмдөр түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдөр:

(12) *She was shocked by West Egg and its raw vigor; she saw something awful in the very simplicity she failed to understand [Fitzgerald, 2014].*

(13) «Уктум сөзүн көзү ачык адамдын, көптү көргөм, көптү билгем абаңдын» [Абдыразаков, 2008].

Б) Англис жана кыргыз тилдериндеги курамын кептеги ырааттуу болгон кыймыл-аракетти туюндурган элементардык сүйлөмдөр түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдөр:

(14) *It was as Keawe supposed; the young man had the change ready in a drawer; the bottle changed hands, and Keawe's fingers were no sooner clasped upon the stalk than he had breathed his wish to be a clean man [Stevenson, 2013].*

(15) *Бардыгы маалым, айта турган сөз деле жок эле: Чоро айыптуу болчу [Өмүркулов, 1984].*

В) Англис жана кыргыз тилдериндеги курамын кептеги мезгилден сырткары болгон кыймыл-аракетти туюндурган элементардык сүйлөмдөр түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдөр:

(16) *I give you my hand upon that; I thank you again and again; I will just add one little word, Utterson, that I'm sure you'll take in good part: this is a private matter, and I beg of you to let it sleep [Stevenson, 2010].*

(17) *Далай элдер өлдү, далай көчтөр талкаланды, далай малдар каракталды... [Осмонов, 2007].*

Г) Англис жана кыргыз тилдериндеги курамын кептеги созулган кыймыл-аракетти туюндурган элементардык сүйлөмдөр түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдөр:

(18) *The young woman readjusted her somewhat draggled plumes with a feeble, faded coquetry, Mother Shipton eyed the possessor of "Five Spot" with malevolence, and Uncle Billy included the whole party in one sweeping anathema [Harte, 2013].*

(19) *Тагдырга жараша адам, адамга жараша тагдыр – бири-бирин издешип табышат эмеспи [Айтматов, 1988].*

Англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык түзүлүшүндө төмөнкүдөй төрт жалпылыкты байкоого болот:

Биринчиден, эки тилде тең бирдей байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы элементардык сүйлөмдөр грамматикалык жактан ыкташуу байланышы аркылуу тутумдашат.

Экинчиден, байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы элементардык сүйлөмдөрдүн мааниси бошонку абалдагы семантикалык байланыш аркылуу тутумдашат.

Үчүнчүдөн, англис жана кыргыз тилдериндеги бардык байламтасыз байланыштагы татаал сүйлөмдөр толук предикацияга ээ болгон бир эле предикативдик структура субъектилик-предикаттык негизди түзүп турат.

Төртүнчүдөн, эки тилде тең бирдей байламтасыз байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бүтүндөй курамына жана көлөмүнө тиешелүү болгон түшүнүктүк-маанилик мүнөзгө ээ жалпы пропозитивдик структура бар.

Англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык түзүлүшүндө төмөнкүдөй үч айырмачылыкты байкоого болот:

Биринчиден, татаал сүйлөмдөгү аякталбаган ойду туюндурган курамдык сүйлөмдөр интонациялык-мелодиялык артикуляциясы жагынын айырмаланат. Алсак, англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө үндүн тону көтөрүңкү абалда келип кыска тыным менен коштолсо, кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө үндүн тону басыңкы абалда келип кыска тынымга келип токтойт.

Экинчиден, англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү жазууда курамындагы элементардык сүйлөмдөрдүн ортосундагы графикалык байланыш «үтүрлүү чекит» аркылуу ишке ашса, кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө мындай байланыш «үтүр» менен белгиленет.

Үчүнчүдөн, кыргыз тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн синтаксистик системасында толук эмес предикация кеңири кездешет.

Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн үч түрү бар: А) бир мезгилде болуп жаткан кыймыл-аракетти туюндурган сүйлөмдөрдөн турган байламтасыз татаал сүйлөм; Б) ырааттуу, биринин артынан бири кеткен кыймыл-аракетти туюндурган сүйлөмдөрдөн турган байламтасыз татаал сүйлөм; В) мезгилден сырткары болуп жаткан кыймыл-аракетти туюндурган сүйлөмдөрдөн турган байламтасыз татаал сүйлөм (субъектилик ээ катышкан жаксыз сүйлөмдөр); Г) созулган кыймыл-аракетти туюндурган сүйлөмдөрдөн турган байламтасыз татаал сүйлөм (баяндооч-предикат, жаксыз этиштик форма, атоочтук жана чакчыл катышкан);

Ошентип, англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн типтери менен кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн подтиптеринин ортосунда параллелдерди белгилөөгө болот.

“Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөм жана кыргыз тилиндеги байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр” деген төртүнчү бап 4 бөлүмдөн туруп тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн типтеринин үч этаптагы методикасы талдоого алынат.

Биринчи бөлүмдө тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ичинен орун алган грамматикалык ээрчишүү байланышынын маселелери, ошондой эле аталган типтеги сүйлөмдүн интонациялык жана пунктуациялык жактан жабдылышы каралды.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр байланыштыргыч байламталар аркылуу жасалат. Аталган байламталар жөнөкөй элементардык сүйлөмдөрдү гана тутумдаштырбастан, бүтүндөй сүйлөмгө байланыш, карама-каршылык жана ажыраткыч семантикасын түзүп турушат.

(1) *The winters in the latitude of Sullivan's Island are seldom very severe, and in the fall of the year it is a rare event indeed when a fire is considered necessary [Poe, 2013].*

(2) *Бир кедей туура элүү жашты басты, ошондо Чолпон деген уул тапты [Осмонов, 1 т., 2014].*

Экинчи этапта англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн предикативдик түзүлүшү изилдөөгө алынат.

(3) *Of animal life there was no movement amid the majestic vaulted aisles which stretched from us as we walked, but a constant movement far above our heads told of that multitudinous world of snake and monkey, bird and sloth, which lived in the sunshine [Conan Doyle, 2014].*

(4) *Ар бири 250 орундук эки залы бар, кышкы клуб иштейт жана дагы бир кинотеатр тургузулган [Тойбаев, 1974].*

Англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн предикативдик түзүлүшү, өзгөчө, субъектилик-предикаттык структурасы ар түрдүүлүккө ээ. Ал эми англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө толук предикация жана толук маанилүү субъектилик-предикаттык структура мүнөздүү болсо, кыргыз тилине толук предикациядан тышкары толук эмес предикация, т.а., субъектилик ээ же предикат-баяндоочтун негизинде түзүлөт.

Изилдөөнүн үчүнчү этабында салыштырылып жаткан тилдердеги байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр маанисине карай: байланыштыргыч, каршылагыч же ажыраткыч түрлөрү бөлүнөт; бүтүндөй тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн деңгээлиндеги предикациянын жогорку касиети – пропозиция изилдөөгө алынат

(5) *At first he was struck stupid; and then fear fell upon him that the bargain had been made amiss, and the bottle had come back to him as it came at San Francisco; and at than his knees were loosened, and the fumes of the wine departed from his head like mists off a river in the morning [Stevenson, 2013].*

(6) *Душмандын негизги күчү топтолгон жер өйдө жакта калыптыр, - деди ал шыбырап, - ошондой болсо да биз алардын бир жеринен жарып өтүшүбүз керек [Саатов, 1974].*

Натыйжада, англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү пропозициянын эки түрү бар: аякталган пропозиция: сүйлөмдүн мааниси синтаксистик структурада эч кандай кошумча белгилер аркылуу ишке ашпайт; аякталбаган пропозиция: татаал сүйлөмдүн мааниси курамындагы элементардык сүйлөмдүн субъектилик-предикаттык структурасынын тигил же бул бөлүктөрүнөн улам жеткиликтүү болбойт.

Экинчи бөлүмдө англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү изилденет. Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн жалпы мааниси байланыштыргыч байламтанын мазмуну менен аныкталып, төмөнкүдөй үч жол менен семантикалык мааниси ачылат:

1. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү байланыштыргыч байламталар аркылуу тутумдашат *and* («жана» маанисинде), *as well as*, *nor* ж.б.:

(7) *Long Ash Lane cut athwart them, right and left; and they saw that at the junction of the four ways, under the land-post, a grave was dug, into which, as the chair drew nigh, a corpse had just been thrown by the four Sidlinch men employed for the purpose [Hardy, 2013];*

2. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн экинчи курамдык бөлүгү каршылагыч байламталардын жардамы менен биринчи бөлүгүнө карата каршы мааниде келет: *and* («бирок» маанисинде), *but, still* ж.б.

(8) *We had been friends, quite good friends; but never could I get beyond the same comradeship which I might have established with one of my fellow-reporters upon the Gazette, - perfectly frank, perfectly kindly, and perfectly unsexual [Conan Doyle, 2014];*

3. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн экинчи курамдык бөлүгү ажыраткыч байламталардын жардамы аркылуу биринчи бөлүгүнө тутумдашат: *or, either...or*:

(9) *Either the customer is obdurate, and staggers to his feet at last and gropes his way out of the shop with the knowledge that he is a wrinkled, prematurely senile man, whose wicked life is stamped upon his face, and whose unstopped hair-ends and failing follicles menace him with the certainty of complete baldness within twenty-four hours – or else, as in nearly all instances, he succumbs [Stevenson, 2010].*

Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө эки жактуу структуралык-грамматикалык түзүлүш мүнөздүү: байланыштыргыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр синтаксистик эки бөлүктүү структурадан болсо, каршылагыч жана ажыраткыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр көпчүлүк учурда эки бөлүктүү түзүлүштө болуп, экинчи бөлүгү биринчисине карата каршылагыч жана ажыраткыч семантика менен тутумдашат.

Ошентип, англис тилинде жогоруда аталган үч типтеги бардык тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр аякталган пропозиция принцибинде түзүлөт. Тагыраак айтканда, курамдык бөлүктөрдү бир принципалдык жаңы синтактика-мазмундук структурага бириктирет, артикуляциялык жактан байланыштыргыч байламталардын басымдуулук деңгээлине ылайык татаал сүйлөмдүн жалпы семантикасын актуалдаштырат.

Үчүнчү бөлүмдө кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү сыпатталат. Кыргыз тилинде байланыштыргыч, каршылагыч жана ажыраткыч маанини туюндурган татаал сүйлөм типтери бар.

Кыргыз тилиндеги байланыштыргыч маанидеги жалпы мазмундук-грамматикалык структурасы каршылагыч жана ажыраткыч байламталардын катышуусуна карай каршылагыч жана ажыраткыч маанидеги эки сүйлөмдөн турат.

1. байланыштыргыч байламталар: *жана, да, нары* ж.б.;

(10) *Күн чыкты жана табият ойгонду [«Кожожаш», 1996];*

2. каршылагыч байламталар: *бирок, антсе да,* ж.б.;

(11) *Медер колуна оролгон божуну катуу тартты, бирок араба бир нече жерге чейин токтогон жок [Өмүркулов, 1984].*

3. ажыраткыч байламталар: *же, не, мейли* ж.б.

(12) *Эртең Чоро үйүнө кетет, же болбосо биз аны менен дагы бир ай кыйналабыз [Өмүркулов, 1984];*

Кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамындагы биринчи сүйлөм баш сүйлөм катары келип, байланыштыргыч, каршылагыч жана ажыраткыч маанини туюндурат.

Белгилүү болгондой, кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрүн түзүп турган элементардык сүйлөмдөр толук жана толук эмес предикацияны жаратат; толук эмес предикация формалык грамматикалык ээнин түшүп калышы менен шартталат.

(13) *Ал коомдук ишмер «Ближырыгы тапм жарган...» деген макаланы жарыкка чыгарды да, анан губернаторлук орунду талап кылып баштады [Токтогунов, 1999].*

Пропозиция фактору бүтүндөй тең байланыштагы татаал сүйлөмгө мүнөздүү болуп, анын ажырагыс лингвистикалык касиети болуп саналат. Эгерде тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамындагы элементардык сүйлөмдөрдө толук предикация мааниге ээ болсо, бүтүндөй татаал сүйлөмдүн деңгээлинде аякталган пропозиция ишке ашат.

Эгерде тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамындагы элементардык сүйлөмдөрдүн биринде толук эмес предикация болсо, бүтүндөй татаал сүйлөмдүн деңгээлинде аякталбаган пропозиция ишке ашат. Аякталбаган пропозиция толук пропозициянын маанилик функциясына семантикалык курамдык бөлүктү кошумчалап турат.

Бүтүндөй тең байланыштагы татаал сүйлөмдөгү аякталбаган пропозиция логикалык аспектиде эксплициттик кыймыл-аракетке таралат, синтаксистик аспектиде – түшүп калган имплициттик грамматикалык ээге тиешелүү болот.

Төртүнчү бөлүмдө англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү структуралык-семантикалык жактан салыштырууда эки тилде тең бирдей мүнөздөлөт: тең байланыштагы татаал сүйлөм өз алдынча эки жөнөкөй сүйлөм байланыштыргыч байламталар аркылуу жасалган структуралык-грамматикалык жана семантикалык-маанилик биримдик болуп саналат.

Байланыштыргыч байламталардын семантикасына ылайык эки тилде тең аталган татаал сүйлөмдөр байланыштыргыч, каршылагыч жана ажыраткыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр болуп бөлүнөт.

Англис жана кыргыз тилдериндеги байланыштыргыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр:

(14) *The chest had been full to the brim, and we spent the whole day, and the greater part of the next night, in a scrutiny of its contents [Poe, 2013].*

(15) *Бектерге кул эмгеги – берсе рахат, беги да кулукузун жүрсүн сактап [Баласагын, 1993].*

Англис жана кыргыз тилдериндеги каршылагыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр:

(16) *The storm raged fiercely all that night, but nothing of particular note occurred [Wilde, 2014].*

(17) *Бул – керектүү иш, ал эми силер кайдагы бир жомоктор менен сөз баштайсыңар” [Өмүркулов, 1984].*

Англис жана кыргыз тилдериндеги ажыраткыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр:

(18) *I'll be free or I'll die [Poe, 2013].*

(19) *Силер чатырды тоонун ары жагына Токтобек-Сай деген айылдын четине ушул жумада тиккиле, же күтүп тургула чатыр тикпей экскаваторлор өзүнүн ишин толук аяктаганча [Тойбаев, 1974].*

Англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү негизги окшоштуктар төмөнкүдөй аныкталды: татаал сүйлөмдүн биринчи компоненти экинчи сүйлөмдүн семантикасын жана грамматикалык парадигмасын аныктайт жана багыттайт. Мындай аныктама англис жана кыргыз тилдериндеги байланыштыргыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бардык типтерине тиешелүү.

Бирок мындай окшоштуктар айтымдык деңгээлде гана орун алат; предикация жана предикативдик катышы бар мазмундук пландагы деңгээлде мындай факторлор кездешпейт.

Англис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн эки тутумдуулугу анын субъектилик-предикаттык түзүлүшүнүн толук курамдык бөлүгүн аныктап, өз кезегинде толук предикацияны жаратат.

Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы эки компонентинин толук предикациясы бүтүндөй татаал сүйлөм деңгээлинде окуянын аякталышын шарттап турат. Ошону менен бирег кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө жогоруда аталган типтер толук курамдык субъектилик-предикаттык структура орун алып, толук предикациянын болушуна өбөлгө түзүп, семантикалык-грамматикалык жактан аякталган пропозицияны жаратат.

Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн айырмаланып, кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө толук эмес субъектилик-предикаттык структура, б.а., баш мүчөлөрдүн бирөө – ээ же баяндоочтун түшүп калуу көрүнүшү орун алган. Мындай учурда татаал сүйлөмдүн курамындагы компоненттеринин биринде же экөөнө тең толук эмес предикация кубулушу байкалат; толук эмес предикация кубулушу башка абстракттуу жогорку деңгээлдеги кубулуштун, - толук эмес пропозициянын пайда болушуна шарт түзөт.

«Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын жана кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери» аттуу бешинчи бап 4 бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүмдө англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы сүйлөмдүн кыргыз тилиндеги шайкештиги изилденет. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн багыныңкы компонентинин сүйлөм мүчөлөрүнүн бирин: ээ, баяндооч, толуктооч, аныктооч же бышыктоочтун милдетин аткарган учурдагы функциялык-грамматикалык бөлүгүнө карай классификацияланышынын методикасы талдоого алынат. Бирок кыргыз тилинде багыныңкы татаал сүйлөмдүн ээнин милдетин аткарган багыныңкы сүйлөм жана баяндоочтун милдетин аткарган багыныңкы сүйлөм деген тиби теориялык-лингвистикалык

жактан агайын каралган эмес. Ошентсе да англис тилинин грамматикасына мүнөздүү болгон мындай сүйлөм типтери кыргыз тилинде да бар экендиги күмөндүк жаратпайт.

Биринчи этапта салыштырылып жаткан тилдердеги фактылык материалдардын негизинде толуктоочтук багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмгө багыныңкы абалда тутумдашына структуралык-грамматикалык жактан анализдөө милдети коюлду.

(1) *“I’ll ask him to find out where they live”, Sergeant Watkins said [Bowen, 1998].*

(2) *Бу адамдардын жасаган иштери жөнүндө адабиятта мурун эле кеңири айтылып келген [Садык Алахан, 2004].*

Экинчи этапта англис жана кыргыз тилдериндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн мазмундук жагы талдоого алынды. Ар бир тилде татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүндөгү предикативдик маңызы жалпы сүйлөм денгээлиндеги пропозитивдик маңызы каралды.

(3) *Meg is afraid that they will be late [Welch, 2004].*

(4) *Ал кишинин сөздөрүн биздин жакшы укпай калганыбыздын себеби, биз арткы катарында олтуруп калганбыз [Усубалиев, 1991].*

Үчүнчү этапта англис жана кыргыз тилдериндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн окшош жана айырмаланган структурасы көрсөтүлдү.

Экинчи бөлүмдө англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү изилдөөгө алынат. Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү предлогу бар жана предлогу жок кыйыр жөндөмөлөрдүн суроосуна жооп берет. Ошону менен бирге структуралык-семантикалык жактан баш сүйлөмдө түшүп калган толуктоочтун милдетин аткарат.

Англис тилиндеги багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө багыныңкы-түшүндүрмө *that* байламтасы же башка байланыштыруучу сөздөр аркылуу, же англис тилинин синтаксисине мүнөздүү көрүнүш *that* байламатсы түшүрүлүп (англис тилинин синтаксисине мүнөздүү көрүнүш) байланышат.

(5) *They began from the fact that terror is acceptable in societies with tyrannical regimes that do not give their citizens legal means (within the framework of the parliamentary process and democratic procedures) to fight for the adoption of their ideals and a restructuring of society [International Terrorism, 2010].*

Англис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн эки тутумдуу мүнөзү, өзгөчө, сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун сөзсүз катышуусу толук курамдуу субектилик-предикаттык структураны аныктап турат. Демек, англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү лингвистикалык жактан толук маанилүү, толук предикацияны түзөт.

Үчүнчү бөлүмдө кыргыз тилинде татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө болгон шайкештиги изилденет.

Белгилүү болгондой, кыргыз тилинде толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр англис тилинин грамматикасындагыдай болуп өзүнчө бөлүнүп

каралбайт. Бирок англис тилиндеги аталган сүйлөм типтери кыргыз тилинин грамматикасында башка синтаксистик жолдор аркылуу берилиши мүмкүн.

Биринчиден, англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр кыргыз тилиндеги тутумундаш толуктооч катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөмдөргө шайкеш келиши мүмкүн; экинчиден, кыргыз тилиндеги семантикасы боюнча объектини көрсөткөн байламтасыз, же байламаталуу сүйлөмдөргө шайкеш келет; үчүнчүдөн, аралаш татаал сүйлөм болушу мүмкүн. Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө шайкеш келген кыргыз тилиндеги мындай сүйлөм типтеринин түзүлүшү курамына толуктоочтук-объектилик маанидеги жандоочторду, кыймыл-аракетке багытталган аффикстерди камтыйт.

Кыргыз тилиндеги мындай функциялык шайкештиктеги сүйлөмдөрдүн семантикалык түзүлүшү толук предикацияны жана көмүскө түрүндөгү предикацияны белгилеп турат. Ошондуктан кыргыз тилиндеги аталган сүйлөмдөрдүн англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө функциялык шайкештигинин жалпы мазмуну татаал сүйлөмдүн бүтүндөй түшүнүктүк-маңыздык деңгээлинде пропозициялык түзүлүштүн эки тибин туюндура алат: толук эмес пропозиция, ошондой эле көмүскө пропозиция.

Пропозициялык түзүлүштүн акыркы тибин кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн семантикасы менен тыгыз байланышып, кептик жагдайдагы тилден сырткары структуранын татаал байланышын чагылдырып турат.

Төртүнчү бөлүмдө англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиги изилденет. Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиги семантикалык жактан жакын келет: алар кептин объектилик предметин сыпаттаган бөлүгүндө бирдей чагылдырат.

Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө багыныңкы бөлүгү баш сүйлөмгө түшүндүргүч байламталара жана байланыштыргыч сөздөр аркылуу байланышат, ошондой эле *that* байламтасы түшүп калат. Ал эми аталган сүйлөм тибине окшошуп кеткен кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдө багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө *анткени, себеби, үчүн* сыяктуу байламталар, ар кандай жандоочтор жана аффикстер аркылуу байланышат.

Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө бүтүндөй сүйлөмдүн жалпы мазмунунда толук пропозиция ишке ашат. Анткени анын бөлүктөрү дайыма толук курамдык субъектилик-предикаттык түзүмдү камтып, толук предикацияны туюндуруп турат.

Кыргыз тилиндеги ар кандай багыныңкы сүйлөмдү камтыган татаал сүйлөмдө курамдык бөлүктөрү толук предикацияны туюндуруп бүткөн пропозицияны ишке ашырат.

Алтынчы бап «Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык

шайкештиктер» деп аталып, 4 бөлүмдөн турат. *Биринчи бөлүмдө англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы татаал сүйлөмдөрдүн салыштырма-типологиялык анализи жана алардын кыргыз тилине шайкештиги изилденет.* Мында анализдин үч этаптык методикасы колдонулат. Биринчи этапта эки тилдеги татаал сүйлөмдөрдүн корпусу аныкталды жана алар эки негиз боюнча классификацияланды:

А. багыныңкы бөлүгү баш сүйлөмдүн маанисине дал келген сыпаттык маанисиндеги аныктоочтук багыныңкы татаал сүйлөм;

(1) *Following her; they passed through the fine Tudor hall into the library, a long, law room, paneled in black oak, at the end of which was a large stained-glass window [Wilde, 2014];*

Б. багыныңкы бөлүгү баш сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн гана маанисине дал келген чектөө маанисиндеги аныктоочтук багыныңкы татаал сүйлөм;

(2) *«The nature of my avocations, for the last thirty years, has brought me into more than ordinary contact with what would seem an interesting and somewhat singular set of men, of whom, as yet, nothing, that I know of, has ever been written – I mean, the law – copyist, or scriveners» [Melville, 1984].*

Экинчи этапта аныктоочтук багыныңкы татаал сүйлөм предикативдик-пропозитивдик катышына карай түшүнүктүк-маанилик позицияда классификацияланат. Эки тилдеги аталган сүйлөм типтеринин курамдык бөлүктөрүнүн субъектилик-предикаттык сүрүктурасы толук курамдык/толук эмес курамдык факторлору өзүнчө каралат, ошону менен бирге пропозициянын тигил же бул түрү бүтүндөй багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн маанилик мазмунунун жалпы планында изилдөөгө алынды.

Үчүнчү этапта багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамындагы предикативдик катыштын түрлөрү маанилик мазмун үчүн баштапкы негиз катары т.а., татаал сүйлөмдүн маанисине мүнөздүү болгон пропозитивдик типке карата предикативдик катыштын трансформациясынын ыкмалары катары каралды.

Бул этапта англис тилиндеги татаал багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктериндеги курамдык бөлүктөрүндөгү предикативдик катыштардын түрлөрү бүтүндөй татаал сүйлөмдүн маанилик мазмуну үчүн негиз катары белгеленет.

Англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы аныктоочтук багыныңкы сүйлөмдө *who* жана *which* атоочтору катышат, мындай чектөөлөр *who* (адамдар үчүн), *which* (нерселер үчүн) или *that* (адамдар, нерселер үчүн) катыштык ат атоочтору аркылуу уюшулат.

Англис тилиндеги багыныңкы сүйлөмдүн түзүлүшү эки абал менен мүнөздөлөт: постпозициянын чоң бөлүгү баш сүйлөмгө карата, кичинекей бөлүгү интерпозиция баш сүйлөмдүн курамына кирет; бирок аныктоочтук маанидеги багыныңкы сүйлөм интерпозицияда туруп дайыма баш сүйлөмдөгү аныкталгычтан кийин турат.

Кыргыз тилинин синтаксисинде англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы сүйлөм тибине дал келген ачык сүйлөм тибин өзүнчө бөлүнүп каралбайт. Бирок мазмундун

түшүнүктүк-маңыздык мааниси боюнча кыргыз тилинде үч синтаксистик топ бар: А) аныктоочтук маанидеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөр тобу; Б) атоочтук түрмөк катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм; В) кыймыл-аракеттин образын туюндурган байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм;

Англис тилиндеги атоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө шайкеш келген кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктердин структуралык-семантикалык сыпаты боюнча алар ар кандай типтеги сүйлөм топторуна кирет, ар кандай предикативдик-пропозитивдик структураны туюндурат. Алсак, кыргыз тилиндеги кыймыл-аракеттик маанидеги байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм толук предикацияга жана бүткөн пропозицияга ээ болсо, курамына көмүскө предикация болгон аныктоочтук маанидеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөр катышат.

Экинчи бөлүмдө англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү изилденет.

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм тышкы окшош кубулуштардан: англис татаал аныктоочтордон (Complex Attribute) чектелген.

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм эки структуралык-грамматикалык белги аркылуу берилет: 1) багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн бүтүндөй мазмунун аныктагын семантикасынын чоң көлөмүнө жараша аныкталат; англис тилиндеги мындай типтеги сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү толук субъектилик-предикаттык түзүлүшкө ээ болуп, бүтүндөй баш сүйлөмдүк деңгээлде бүткөн предикацияны чагылдырат, кээде окуялык жана жогору деңгээлдеги пропозицияны камтып турат. 2) алар баш сүйлөмдүн курамындагы бир атоочтук мүчөнү аныктаган багыныңкы бөлүктүн семантикасынын чакан көлөмүнө жараша аныкталат. Бул типте толук курамдык субъектилик-предикаттык структура, бүткөн пропозициянын манифестациясы байкалат.

Үчүнчү бөлүмдө англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештиги изилденет.

Англис жана кыргыз тилдериндеги синтаксистик бирдиктерди функциялык-семантикалык жактан салыштыруунун (англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн функциялык-маанилик котормосунун негизинде) натыйжасында булар белгилүү болду: англис тилиндеги татаал бирдиктердин ар бир түрү кыргыз тилинде белгилүү бир сүйлөм тибине шайкеш келет. Ал эми англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилинде атоочтук түрмөк катышкан аныктоочтук маанидеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөргө жана кыймыл-аракетти сыпаттаган байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө эквивалент болуп келет.

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм [Attributive Clauses] кыргыз тилиндеги эквиваленттеринин салыштырмасы: Сыпаттама-аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм [Descriptive Clauses] кыргыз тилиндеги жайылма аныктооч формсын камтыган жөнөкөй жайылма сүйлөмгө туура келет; англис тилиндеги чектегич-аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал

сүйлөм [Limiting Clauses] кыргыз тилиндеги байламтасыз кыймыл-аракеттик образдык багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө туура келет.

Кыргыз тилиндеги аныктоочтук маанидеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөр төмөнкү белгилер боюнча айырмаланат: 1) аныктоочу топтор бүтүндөй негизги сүйлөмгө тиешелүү болот жана 2) анын семантикасы бүтүндөй сүйлөмдүн семантикасына дал келет, бирок грамматикалык жактан кыскарган түрдө болот.

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилинде кыймыл-аракеттик багыныңкы сүйлөмгө дал келиши бир релеванттык себеп менен шартталат: кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө аныктоочтун кыймыл-аракеттин образына окшош келген бир канча белгилер болот, б.а., тигил же бул белгинин динамикалык функциясы. Мисалы: (3) «And that jackass made the salad at the picnic yesterday, is the brother of the woman with guitar, or who?» [Leacock, 2013].

(4) «Терең сырдуу кыялга чөмүлүп, өксүгү бардай унутулат» [Сариев, 2012].

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү кыргыз тилине функциялык шайкештиги боюнча салыштыруу алардын мазмундук планы боюнча дал келиши. Бул деңгээлде алар бири-бирине жакындашат. Эгерде англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр кыргыз тилиндеги кыймыл-аракетти сыпаттаган байламтасыз багыныңкы байланыштагы сүйлөмгө жакындыгы эки тилдеги субъектилик-предикаттык, толук предикациядагы жана бүткөн пропозициядагы татаал сүйлөмдөрдө менен шартталса, анда англис тилиндеги аталган багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн кыргыз тилиндеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөргө жакындыгы мындай мүнөздөлөт: кыргыз тилиндеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрдүн курамына жайылган аныктоочтук топ же атоочтук түрмөк кирет. Кыргыз тилиндеги аталган синтаксистик структуралар жөнөкөй жайылма сүйлөмдүн предикациясынын сапатына таасир эткен көмүскө предикацияны туюндуруп, бүтүндөй татаал сүйлөмдүн маанилик структурасынын негизинде ишке ашат.

“Англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиги ” агтуу жетинчи бап 4 бөлүмдөн турат. *Биринчи бөлүмдө салыштырма-типологиялык анализдин үч этаптан турган методикасы каралат.* Биринчи этапта багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм курамындагы багыныңкы сүйлөмдүн семантикасына карай төмөндөгүчө бөлүштүрүлөт:

1) орун: *And one the streaks fell on the hanging box where Coyotito lay, and on the ropes that held it* [Steinbeck, 1973].

2) мезгил: *Эртең шаарга алпарам деп атасы айткандан бааптан, Султанмурат жанын коёр жер таппады* [Айтматов, 1984].

3) кыймыл-аракеттин сын-сыпаты: *“Stone blind, you see, gentlemen,” proceeded Peter; “but he’s just as good to travel of a dark night as if he had eyes”* [Longstreet, 1984].

4) себеп: *“Кубан стадионго кеч келген үчүн, дарбазага биринчи кирген топту*

көрбөй калды” [Оморов, 1996].

5) максат: *We packed the furniture carefully lest they should be broken during transportation* [Wilde, 1979].

6) натыйжа: *Tom gave him the textbook so that he might learn his lesson* [Twain, 2012].

7) чектөө: *Although there was evening brightness showing through the windows of the bunk house, inside it was dusk* [Steinbeck, 1994].

8) шарттуу: *“If the weather is fine tomorrow, we shall go to the country”* [Twain, 2012].

Анализдин экинчи этабында баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн түшүнүктүк-маанилик жагы талдоого алынат, т.а., бүтүндөй багыныңкы сүйлөмдүн деңгээлиндеги предикативдик катыш жана алардын пропозитивдик катышы каралат.

Анализдин үчүнчү этабында аталган тилдердеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жалпылыктары жана айырмачылыктары боюнча салыштырылды.

Экинчи бөлүмдө англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү каралат. Англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү боюнча багыныңкы бөлүгү бышыктоочтун милдетин аткарып баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин ар кандай жагдай-шарттарын белгилеп турат.

Бышыктоочтор багыныңкы сүйлөмдүн мазмунунда ар кандай мааниде келет:

1) орундук; 2) мезгилдик; 3) кыймыл-аракеттин сын-сыпаты; 4) себеп; 5) максат; 6) натыйжа; 7) чектөө жана 8) шарттуу.

Лингвистикалык изилдөөнүн жүрүшүндө англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү өзүнүн тутумдук бөлүктөрүнүн деңгээлинде толук курамдуу объектилик-предикаттык структурага ээ экендиги жана бүтүндөй багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүнүн деңгээлинде окуялык пропозицияны түзүп турары аныкталды.

Үчүнчү бөлүмдө англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештиги каралат. Кыргыз тилиндеги бышыктоочтук маанидеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр структуралык-семантикалык жактан тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн маанисине карай төмөндөгүчө классификацияланат: 1) орун; 2) мезгил; 3) кыймыл-аракеттин сыпаты; 4) себеп; 5) максат; 6) натыйжа; 7) чектегич 8) шарттуу.

Мындай сүйлөмдөрдө бышыктоочтук багыныңкы сүйлөм предикативдик бирдик катары сырткы окшоштуктардан чектелет, бирок атоочтуктун *-ган* жана чакчылдын *-ын* мүчөлөрү предикативдик эмес бирдиктер сакталат.

Кыргыз тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр боюнча факты-материалдардын негизинде мындай жыйынтык чыгарылды: аталган сүйлөм тибинде предикативдик катыштын эки түрүн байкоого болот, т.а., багыныңкы татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүндө жана жалпы мазмунунда камтылат.

Төртүнчү бөлүмдө англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештигине структуралык-семантикалык салыштырма анализ жүргүзүлөт. Англис жана кыргыз тилдериндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр англис тилинин түшүнүктүк классификациясынын негизинде салыштырма-типологиялык аспектиде изилденген. Белгилүү болгондой, англис тилиндеги багыныңкы сүйлөмдөрдүн й классификациясы [1) орун, 2) мезгил, 3) сын-сыпаттык, 4) себеп, 5) максат, 6) натыйжа, 7) чегинтме; 8) шарттуу] кыргыз тилиндеги классификация менен дал келбейт [1) орун жана багыттык маанидеги багыныңкы сүйлөмдөр; 2) мезгил; 3) сын-сыпат; 4) себеп; 5) максат; 6) чегинтме; 7) шарттуу 8) салыштырма].

Салыштырма изилдөөнүн жүрүшүндө кыргыз тилинин синтаксисинде багыныңкы бөлүк өзүнчө бөлүнбөйт. Кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр орундук жана багыттык маанидеги багыныңкы бөлүктө мейкиндик семантикасын туюндурат, т.а., бул локалдык орунда жак же нерсе кандайча динамикалык функцияга ээ болгону жана локативдик аянттын кайсы бөлүгүнөн орун алганы мааниге ээ болот.

Ошону менен бирге кыргыз тилинин синтаксисинде себеп-натыйжалык бөлүк да өзүнчө көрсөтүлбөйт. Кыргыз тили үчүн релеванттуулук натыйжа эмес, себеп-натыйжаларды пайда кылган факты, же натыйжа ишке ашкан максаттык факт болуп саналат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн түшүнүктүк-семантикалык салыштыгы, мындай жыйынтык чыгарууга болот: бир жагынан алганда, эки тилде тең бирдей көрүнүш жана толук курамдык субъектилик-предикаттык структурага ээ болуп, натыйжада багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөр деңгээлинде толук предикацияны туюндурат. Ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн мазмундук деңгээлинде аяктаган жана окуялык пропозицияны чагылдырат. Экинчи жагынан алганда, алар курамдык бөлүктөр деңгээлинде айырмаланат: кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бир курамдык бөлүгүндө толук эмес субъектилик-предикаттык структура болушу мүмкүн. Ошону менен бирге көмүскө предикацияны туюндурат. Кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр толук эмес пропозицияны туюндурат, сейрек учурда мындай пропозиция аякталган түрдө болушу мүмкүн.

Кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн кайсы тибин (байламталуу же байламтасыз) функциялык жактан англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы татаал сүйлөмгө шайкеш келиши боюнча принципиалдуу айырмачылык жок. Анткени эки учурда тең кыргыз тили функциялык-семантикалык катышат англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн семантикасын толук бере алат.

Белгиле кетүүчү жагдай, кыргыз тилиндеги салыштырма багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм бул иште толук талдоого алынган жок. Анткени англис

тилинин синтаксисинде аталган сүйлөм тибинин аналогу кездешпейт, т.а., салыштырма багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм тиби жок.

Аналитикалык англис тилинде салыштырма семантика жөнөкөй жайылма сүйлөмдүн структурасындагы сын атоочтордун салыштырма даражалары (Degrees of Comparison) аркылуу туюндурулат.

“Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө ээ жана баяндооч катышкан татаал сүйлөм жана алардын функциясынын кыргыз тилине шайкештиги» деген сегизинчи бап 3 бөлүмдөн турат. *Биринчи бөлүмдө* англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө ээ катышкан багыныңкы сүйлөмдөр изилденет. Англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө ээ катышкан багыныңкы сүйлөм жалпы багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн ээсинин милдетин аткарат да сүйлөм ичинде *that, whether, if, who (whom), whose, what, which, when, where, how, why* ат атоочтору менен коштолот.

Жогорудагыдай эле баяндооч катышкан багыныңкы сүйлөм жалпы багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып, сүйлөм ичинде байланыштыргыч сөздөр жана катыштык ат атоочтор менен коштолот.

Ал эми мындай сүйлөм типтери кыргыз тилинде түздөн-түз функциялык жактан аналогдору кездешпейт, бирок ээ жана баяндоочту жалпы мазмунга тиешелүү кылган ат атоочтук-катыштык деген сүйлөм тиби бар.

Экинчи бөлүмдө англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө ээ жана баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү жана анын кыргыз тилине шайкештиги изилденет. Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө ээ жана баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү жана анын кыргыз тилине шайкештиги изилдөө төмөнкүдөй жыйынтык берди: азыркы англис тилинде багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан татаал сүйлөмдөрдүн эки тиби бар:

1) ээ катышкан багыныңкы бөлүк синтаксистик структурада баш сүйлөмгө карата препозицияда жайгашып, байланыштыргыч байламталар жана *that, whether, who, whose, what* сыяктуу ат атоочтор менен коштолот:

(1) *Whether a friendly settlement of me dispute between the sellers and the buyers can be arrived at is doubtful [Armstrong, 1992].*

2) ээ катышкан багыныңкы бөлүк синтаксистик структурада баш сүйлөмгө карата постпозицияда жайгашып, баш сүйлөмдөгү *it* аркылуу берилген баяндоочтон кийин формалык ээ катары келип, баш сүйлөм менен *that* багындыргыч байламтасы аркылуу тутумдашат:

(2) *It was obvious that something important had happened [Wilkins, 1951].*

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн типтеринде англис тилинин эки тутумдуу сүйлөмдүн өзөгүн түзгөн ээ жана баяндоочко негизделген негизги принциби бузулбайт, сүйлөмдүн ээси формалык мүнөзгө ээ.

Багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан татаал сүйлөмдөрдүн тилдик модалдуулугу сүйлөөчүнүн баш сүйлөмгө карата болгон мамилесин билдирип, объективдик же субъективдик мүнөзгө ээ. Бирок багыныңкы сүйлөмдүн мазмунундагы мындай

модалдуулук дайыма субъективдүү болуп саналат. Анткени сүйлөөчү маалыматты өзүнүн атынан билдирбейт, башка адамдын атынан, баш сүйлөмдөгү субъект-ээ аркылуу билдирет.

Кыргыз тилинин синтаксисинде англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө ээ бүтүндөй сүйлөмгө таандык болгон татаалдашкан ат атоочтук сүйлөм формасына туура келет. Бирок ошентсе да, кыргыз тилиндеги жогорудагы сүйлөм тиби функциялык жактан толугу менен англис тилиндеги аталган сүйлөм тибине дал келбейт.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилинин синтаксисинде функциялык-семантикалык котормону талап кылат. Мында курамдык бөлүктөрдөгү предикативдик катыш, жалпы эле багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн мазмунундагы пропозитивдик катыш эске алынышы керек.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн мааниси кыргыз тилинде эки синтаксистик структуранын жардамы менен которулат: 1) курамына жайылма ээ катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм; 2) тең жана багыныңкы байланыштагы синтаксистик-семантикалык байланыш катышкан аралаш татаал сүйлөм.

(3) Сатуучу менен кардардын ортосундагы чыккан талаш-тартыш калыстык жолу менен чечилиши анан ошол чечилиш аркылуу эки тарап ыраазы болгону бизде күмөн туурдуруп жатты [Armstrong, 1992. — котормо. Д.К.]

(4) Ал жанын сактап калганда, ага бирөө жардам берди, бирок ал ким экен бизге белгисиз бойдон калды деп, ал киши бизди бир жаман көз менен карады [Armstrong, 1992. — котормо. Д.К.]

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү жана анын кыргыз тилине шайкештиги изилдөө төмөнкүдөй жыйынтык берди: аталган сүйлөм тиби эки синтаксистик вариантта берилет: биринчи вариантта, байланыштыргыч сөздөр жана *that, whether, who, what, where* катыштык ат атоочтору эки бирдиктүү грамматикалык функцияны аткарат:

1. баш сүйлөмдөгү атоочтук баяндоочтун негизи катары:

(5) The trouble is that I have lost his address [Bowen, 1998];

2. баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосундагы багындыруучу элемент катары:

(6) “He isn’t what he pretends to be”, major Anderson announced suddenly [Bowen, 1998];

Экинчи вариантта, баш сүйлөмдө менен айкашкан **it** формалык ээси катышып, *seem, appear, look* ж.б. этиштер айкашат;

(7) It seemed as if she were asleep [Bowen, 1998].

Акыркы варианта байланыштыргыч сөздөр же катыштык ат атоочтор сүйлөмдөрдүн ортосунда багындыргыч байламтанын милдетин аткарат.

Англис тилиндеги аталган татаал сүйлөмдөрдүн модалдуулугу багынынкы бөлүгүндө ээ катышкан татаал сүйлөмдөр сыяктуу эле эки деңгээлде: модалдуулук объектилик мүнөзгө ээ болгон багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн бүтүндөй мазмундук деңгээлинде жана субъектилик мүнөздөгү предикацияны жараткан курамдык бөлүктөрүнүн мазмундук деңгээлинде ишке ашат.

Үчүнчү бөлүмдө англис тилиндеги багынынкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиги изилденет.

Кыргыз тилинин синтаксисиде англис тилиндеги багынынкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмгө түздөн-түз шайкеш келген сүйлөм тиби жок экендиги аныкталды. Ал эми сырткы түзүлүшү боюнча ат атоочтук-катыштык сүйлөмдөргө окшоштугу жалпылык катары эсептелбейт. Анткени алар багынынкы сүйлөмдүн негизги касиетин бере албайт; предикативдүүлүктү туюндурбайт; баяндоочтун позициясында кеңири жайылган аныктооч гана болуп саналат.

Англис тилиндеги багынынкы бөлүгүнө баяндооч катышкан багынынкы байланыштагы татаал сүйлөм тибинин кыргыз тилиндеги функциялык эквиваленттери менен салыштырмасы: англис тилиндеги багынынкы бөлүгүнө баяндооч катышкан багынынкы байланыштагы татаал сүйлөм [Predicative Clauses] кыргыз тилиндеги тутумуна жайылма баяндооч формасы катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөмгө жана тең жана багынынкы синтаксистик-семантикалык байланыш катышкан аралаш татаал сүйлөмгө (баяндооч актуалдашкан баш сүйлөмдө түшүндүрмө милдетти аткарат) туура келет;

Англис тилиндеги багынынкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөрдү кыргыз тилине адекваттуу жана эки тилдеги өзгөчөлүктөрдү так берүү үчүн: багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн семантика-грамматикалык мазмунун, курамдык бөлүктөрүндөгү предикативдик катыштарды, ошондой эле багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн бүтүндөй мазмунундагы пропозитивдик катышты берүүдө функциялык-семантикалык котормо керек.

Англис тилиндеги багынынкы бөлүгүндө баяндооч катышкан багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн мааниси кыргыз тилинде эки синтаксистик структуранын жардамы менен которулат: 1) курамына жайылма баяндооч катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм; 2) тең жана багынынкы байланыштагы синтаксистик-семантикалык байланыш катышкан аралаш татаал сүйлөм.

(8) Алар ушул ишке катышууга убагында келери белгисиз болуп жатат, деди Алиса капалуу түрдө [Bowen, 1998. — котормо. Д.К.]

(9) Андерсон ушул интервьюго чоң умут кылып жатты, анткени интервью аркылуу ийгиликке жетем деп ишенип турган, бирок ал ойлору ишке ашкан жок [Wilde, 1979. — котормо. Д.К.]

ЖЫЙЫНТЫКТАР

Диссертациялык иште коюлган аналитикалык герман тобуна кирген англис тилиндеги жана агглютинативдик түрк тобуна кирген кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн көлөмдүү тилдик чөйрөсүн (аталган сүйлөмдөрдүн жаралышы,

курулуш жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүгү) салыштырма-типологиялык жактан изилдөөгө негизделген максаты, өз ара тыгыз байланыштагы тогуз милдети толугу менен аткарылды:

1. Татаал сүйлөмдүн тил илиминдеги: жалпы жана орус тил илиминде [Пешковский, 1956; Белошапкова, 1977; Валгина, 1991; ж.б.]; германистикада жана англистикада [Абрамов, 1972; Беляева, 1977; Halliday, 1970; ж.б.]; түркологияда жана кыргыз тил илиминде [Гаджиева, 1973; Жапаров, 1979; Иманов, 2009; ж.б.]; герман-түрк жана түрк-герман салыштырма тил илимдеринде [Буранов, 1983; Бекбалаев, 1991; Жолдошбек уулу, 1996 ж.б.] изилдениш тарыхы обзордук-теориялык тартипте талдоого алынды.

2. Англис тилиндеги татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык касиети обзордук-теориялык тартипте изилденди. Бул тилде аталган сүйлөмдүн негизги касиети катары предикативдүүлүк жана тутумун грамматикалык жактан эки тутумдуу элементардык сүйлөмдөр түзүп турат; кыргыз тилинде татаал сүйлөмдүн негизги касиети катары предикативдүүлүк жана сейрек учурда логикалык субъект катышканда ээнин түшүп калышы саналат; англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдү салыштырууда аталган сүйлөм типтеринин курамдык бөлүктөрүндө предикативдүүлүктүн жалпы сапаты болгондугу аныкталды.

3. Аналитикалык герман тобуна кирген англис тилиндеги жана агглютинативдик түрк тобуна кирген кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн типтери изилдөөгө алынды. Синтаксистик бирдиктердеги объективдик чындыкты туюндурган грамматикалык предикативдүүлүк татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүндө орун алат, ал эми бүтүндөй байламтасыз байланыштагы татаал сүйлөмдүн деңгээлинде жогорку абстракциядагы пропозициядагы жаңы орунга ээ болот.

4. Аналитикалык англис тилиндеги жана агглютинативдик кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн типтери изилдөөгө алынды. Англис тилиндеги синтаксистик жактан эки тутумдан, б.а, субъект-ээ, предикат-баяндоочтон турган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр менен салыштырылып, кыргыз тилинде грамматикалык ээнин түшүп калышы көп экендиги аныкталды. Бирок элементардык сүйлөм чегинен алганда англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү айырмачылыктарды табууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Ошону менен бирге элементардык сүйлөмдөрдүн мүнөзү (субъект-ээнин же предикат-баяндоочтун болушу) ар кандай типтеги тилдердеги татаал сүйлөмдөрдү салыштырууга шарт түзөт.

5. Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештигин салыштырып изилдөөдө предикативдүүлүк, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн жалпы мазмунунун деңгээлиндеги предикация пропозицияга трансформацияланып, абстракттуулуктун жогорку деңгээлинде болору аныкталды. Мындай учурда толуктоочтук багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү кээ бир элементтер тууралуу тактоочу маалымат берет.

Кыргыз тилинде англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө шайкеш келген сүйлөмдөргө: тутумуна жайылма толуктооч катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм, толуктоочтук семантикадагы байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм жана тең жана багыныңкы синтаксистик-семантикалык байланыштагы аралаш татаал сүйлөмдөр кирет.

6. Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештигин (синтаксистик формалары: жайылма аныктоочтук форма катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм, атоочтук түрмөк катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм, сын-сыпат багыныңкы байланыштагы байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм) салыштыруунун негизинде эки тилде тең аталган сүйлөм тиби бирдей деңгээлде баш сүйлөмдү сыпаттап, чектеп аныктап турары белгиленди.

7. Англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештигин салыштырып изилдөөдө төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр белгилүү болду: англис тилинде: 1) орун; 2) мезгил; 3) кыймыл-аракеттин сыпаты; 4) себеп; 5) максат; 6) натыйжа; 7) чектегич; 8) шарттуу; ал эми кыргыз тилинде: 1) орун жана багыттык; 2) мезгил; 3) кыймыл-аракеттин сыпаты; 4) себеп; 5) максат; 6) чегинтме; 7) шарттуу; 8) салыштырма;

Айырмачылыгы: кыргыз тилинде англис тилинде натыйжа багыныңкы сүйлөмдүн аналогу жок, кыргыз тилинде натыйжанын баштапкы фазасы себеп багыныңкы сүйлөмдө, аяктаган фазасы максат багыныңкы сүйлөм аркылуу берилет.

Англис тилинде кыргыз тилинде салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн түз аналогу жок, анын ордуна салыштырма сын атоочтордун жардамы менен түзүлгөн татаал сүйлөмдөрдүн кеңири парадигмасы берилет. Англис тилиндеги орун багыныңкы сүйлөм менен кыргыз тилиндеги орун жана багыт багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосунда кандайдыр бир катыштык корреляция байкалат:

8. Англис тилиндеги курамына ээ катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм изилдөөгө алынып, кыргыз тилинин синтаксисинде татаал сүйлөмдүн мындай тиби кездешпейт. Сырткы формасы жагынан окшошкон ат атоочтук-катыштык сүйлөм деп аталган түрү бар, бирок алар ээ туюндурган кеңири аныктаманы камтып турат, бирок бул аныктама элементардык сүйлөм болуп эсептелбейт, анткени алар предикативдүүлүктү туюндурбайт.

Англис тилиндеги курамына ээ катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү которууда курамдык бөлүктөрдүн функциясына жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн жалпы мазмунундагы семантикага басым жасалган функциялык-семантикалык ыкма колдонулат.

Англис тилиндеги курамына ээ катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилинде тең жана багыныңкы синтаксистик-семантикалык байланыш катышкан аралаш татаал сүйлөм жана тутумуна жайылма ээ катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм типтерине функциялык жактан шайкеш келет.

9. Англис тилиндеги курамына баяндооч катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм изилдөөгө алынып, кыргыз тилинде мындай сүйлөм тибинин түздөн-түз

функциялык аналогу жок. Бирок кыргыз тилинин синтаксисинде сырткы формасы жагынан окшош сүйлөм типтери болсо дагы алар багыныңкы сүйлөм болуп саналбайт, анткени аларда предикативдүүлүк категориясы катышпайт. Алар татаал атоочтук баяндоочтун курамындагы предикативдик мүчөнү зат атооч түзгөн позицияда кенири маанидеги аныктооч болуп саналат.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөрдү кыргыз тилине адекваттуу жана эки тилдеги өзгөчөлүктөрдү так берүү үчүн: багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн семантика-грамматикалык мазмунун, курамдык бөлүктөрүндөгү предикативдик катыштар бар экени анык болду.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү басылмаларда чагылдырылган:

1. **Козуев, Д.И.** К вопросу истории изучения членов предложения в языкознании [Текст] / Д. И. Козуев // Материалы международной науч.-практ. конференции «Актуальные проблемы образования на современном этапе». – БГУ им. К. Карасаева. – Бишкек – 2002. – С. 249-257.
2. **Козуев, Д.И.** Проблемы определения статуса сложного предложения. [Текст] / Д. И. Козуев // Материалы международной, научно – практической конференции: «Актуальные проблемы контрастивной лингвистики и современные проблемы в преподавании иностранных языков», Вестник КГУ им. И. Арабаева. – 2011. - С. 149-152.
3. **Козуев, Д.И.** Лингвистический анализ местоимения английского языка (на сопоставительно-типологическом плане) [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2012. – № 1(21). – С. 114-115. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45148206>
4. **Козуев, Д.И.** Семантический статус сложноподчинённых предложений в системе сложноподчинённых предложений современного английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // 11-ая Межд. науч. конф. «Пересечение цивилизаций» (язык, культура, общественные аспекты) – Бишкек, 2014 г. 12-13 марта, БГУ им. К.Карасаева и университет Цукуба, 2014, С. 16-19.
5. **Козуев, Д.И.** Проблема эквивалента и сопоставительности критериев релевантных значений в сложноподчинённых конструктах кыргызского и английского языков [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2014, №1. – С. 123-127.
6. **Kozuev, D.** Towards to the Semiotic Typology of Languages [Текст] / D. Kozuev, E. Dronov // Вестник Международного Университета Кыргызстана. – 2015. – No 2(28). – С. 58-61.
7. **Козуев, Д. И.** Сложносочинённые предложения в английском языке с соединительным значением [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник научных конференций. – 2016. – № 12-5(16). – С. 31-33. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43019096>
8. **Козуев, Д.И.** Сложносочинённые предложения в английском языке с противительным значением [Текст] / Д. И. Козуев, Н. Б. Джаркинбаева // Вестник

- научных конференций. – 2016. – № 12-5(16). – С. 28-30. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43019095>
9. **Козуев, Д.И.** К вопросу сложносочиненных предложений в английском языке [Текст] / Д. И. Козуев, А. А. Бекбалаев // Научный альманах. – 2016. – №8-3(22). – С. 70-72. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43024494>
 10. **Козуев, Д.И.** Сложносочиненные предложения в английском языке с разделительным значением [Текст] / Д. И. Козуев, Ж. У. Адырбекова // Научный альманах. – 2016. – № 8-3(22). – С. 67-69. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43024493>
 11. Козуев, Д. И. Сопоставление классификаций бессоюзных сложных предложений английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // Научный альманах. – 2016. – № 8-3(22). – С. 73-75. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43024495>
 12. **Козуев, Д.И.** К вопросу сложносочинительных предложений английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник научных конференций. – 2016. – № 12-5(16). – С. 34-36. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43019097>
 13. **Козуев, Д.И.** Лингвистический анализ подлежащего в английском и кыргызском языках [Текст] / Д. И. Козуев, Ж. Б. Бейшенова // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2016. – № 1(35). – С. 97-99. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44663527>
 14. **Козуев, Д.И.** Типологическое значение семантики в сопоставительном исследовании английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // Мир языков и межкультурная коммуникация. – Актюбинский региональный гос. университет им. К. Жубанова, 2017. Казахстан.
 15. **Гауриева, Г.М.** Лингвистические особенности художественного текста [Текст] / Г. М. Гауриева, Д. И. Козуев // Современные научные исследования: теория и практика : Материалы Межд. (заоч.) научно-практ. конф., София, Болгария, 2018. С. 223-230. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32704745>
 16. **Козуев, Д.И.** Проблема предикации применительно к семантической структуре сложного предложения [Текст] / Д. И. Козуев, Г. М. Гауриева // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2018. – № 1(43). – С. 165-171. <https://elibrary.ru/item.asp?id=34900808>
 17. **Козуев, Д.И.** Сложносочинённые предложения в английском языке [Текст] / Д. И. Козуев, М.К. Аскарбекова // Кыргыз тили жана адабияты, 2018, №32, С. 91-92.
 18. **Козуев, Д.И.** Некоторые особенности перевода сложносочинённых предложений с английского на русский язык [Текст] / Д. И. Козуев, М.К. Аскарбекова // Кыргыз тили жана адабияты, 2018, №32, С. 93-94.
 19. **Козуев, Д.И.** К вопросу исследования сложного предложения в германистике и англистике [Текст] / Д. И. Козуев // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2019. – № 11-7(55). – С. 39-50. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42392993>
 20. **Козуев, Д.И.** Структурно-семантическая характеристика сложноподчиненных предложений с придаточным обстоятельственным в английском языке [Текст] / Д.

- И. Козуев // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2019. – № 9-4(53). – С. 51-63. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41808735>
21. **Козуев, Д.И.** К вопросу изучения сложного предложения в тюркологии и кыргызском языкознании [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КРСУ, 2019. – Т. 19. – № 6. – С. 53-58. <https://elibrary.ru/item.asp?id=39205148>
 22. **Козуев, Д.И.** Структурно-семантическое сопоставление английских и кыргызских бессоюзных сложных предложений [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КРСУ. – 2019. – Т. 19. – № 6. – С. 59-67. <https://elibrary.ru/item.asp?id=39205149>
 23. **Козуев, Д. И.** Структурно - семантическая характеристика английского сложноподчинённого предложения с придаточным подлежащего и его функциональные соответствия в кыргызском языке [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2019. – № 3(99). – С. 15-20. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41808735>
 24. **Kozuev, D.I.** Criteria for the classification of composite sentences in English linguistics [Текст] / D. I. Kozuev // Alatau Academic Studies. – 2019. – №1. – С.97-106. <https://elibrary.ru/item.asp?id=38525274>
 25. **Kozuev, D.I.** Structural And Semantic Characterization Of English Asyndetic Complex Sentences [Текст] /D.I. Kozuev, G.E. Jumalieva, G.A.Beksultanova // Knowledge, Man and Civilization, vol 107. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. PP. 877-884. 2021. European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.05.118>
 26. **Kozuev, D.I.** Structural-Semantic Features Of English And Kyrgyz Complex Sentences With Adverbial Clauses [Текст] / D.I. Kozuev, G.A. Beksultanova, G.E. Jumalieva // Social and Cultural Transformations in The Context of Modern Globalism, vol 117. European proceedings of social and behavioural sciences PP. 871-878, 2021. European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.11.117>
 27. **Kozuev, D.I.** Structural and semantic characteristics of English complex sentences with object clauses [Текст] /D.I. Kozuev, N. Dzharkinbaeva // XLinguae. 2021. T. 14. № 2. P. 207–214. <https://doi.org/10.18355/XL.2021.14.02.15>

Козуев Дурус Исакбаевичтин 10.02.20 – салыштырма-тарыхый, типологиялык жана тектештирме тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышы, калыптанышы жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү» аттуу темада жазган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *синтаксис, сүйлөмдөрдүн типологиясы, структуралык-семантикалык мүнөздөмө, татаал сүйлөм, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм, байламтасыз татаал сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм, семантикалык байланыш, предикация, пропозиция, байланыштыргыч байламталар, багыныңкы байламталар, интонация, объектилик-предикаттык структура.*

Изилдөөнүн объектиси - англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык типологиясы.

Изилдөөнүн предмети – салыштырылып жаткан тилдердин синтаксистик системасындагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык карым-катышы.

Иштин максаты - англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышы, калыптанышы жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырма- типологиялык планда изилдөө.

Изилдөөнүн методдору катары сүйлөмдү түшүнүктүк-маңыздык жактан талдоонун семантикалык методдору, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоонун синтаксистик методдору, синтактика-изоморфтук методдор колдонулду.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары: Англис жана кыргыз тилдериндеги байламталардын катышына карай байламталуу жана байламатсыз болуп бөлүнгөн татаал сүйлөмдөр курамдык бөлүктөрүнүн ортосундагы семантикалык байланыштардын (ыкташуу, ээрчишүү, башкаруу) негизинде классификацияланышынын семантикалык предикативдик-пропозитивдик теориясы берилет. Салыштырылып жаткан тилдердин семантикалык-синтаксистик системасындагы объектилик-семантикалык түзүлүштөгү, предикация жана анын жогорку даражасындагы пропозициясы катышкан татаал сүйлөмдөрдүн типтерине ылайык синтаксистик конструкциялар аркылуу чындык чагылдырылары негизделди; мындай учурда предикация жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын көмүскө предикация түрүндө актуалдаштырат; пропозиция татаал сүйлөмдүн структурасын аякталбаган пропозиция, аяктаган пропозиция жана окуялык пропозиция түрүндө актуалдаштырат.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн теориялык жоболору жана жыйынтыктары жалпы жана салыштырма тил илиминин теориясына, анын ичинен англис жана кыргыз тил илиминин жеке теориясына чоң салым кошо алат. Иштеги материалдарды чет тили катары окутулган англис тили боюнча окуу китептерин түзүүдө, англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча лекцияларды даярдоодо, Кыргызстандын жождорундагы чет тилдер факультетинин студенттери магистрлик жана дипломдук иш жазууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Козуева Дуруса Исакбаевича на тему “Образование, формирование и структурно-семантические особенности сложных предложений в английском и кыргызском языках (к типологии предложений)” на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова *синтаксис, типология предложений, структурно-семантическая характеристика, сложное предложение, сложноподчинённые предложения, сложносочинённые предложения, бессоюзные сложные предложения, элементарное предложение, семантическая связь, предикация, пропозиция, сочинительные союзы, подчинительные союзы, интонация, объектно-предикатная структура.*

Объектом исследования является структурно-семантическая типология сложного предложения в английском и кыргызском языках.

Предмет исследования — структурно-семантические отношения и взаимосвязи элементарных предложений внутри составных частей сложных предложений в синтаксической системе сравниваемых языков.

Цель работы — сопоставительно-типологическое изучение образования, формирования и структурно-семантических особенностей сложных предложений в английском и кыргызском языках.

Методы и приёмы исследования: семантические методы понятийно-смыслового анализа предложений, синтаксические методы анализа предложений по членам предложения, метод трансформационного анализа, синтактико-изоморфный метод и др.

Основные результаты исследования: постулирована семантическая предикативно-пропозитивная теория классификации английских и кыргызских сложных предложений, когда их членение на составные части на основе условий наличия или отсутствия союзов на бессоюзные сложные предложения и союзные сложные предложения происходит по критерию семантической связи (примыкание, согласование, управление). Обосновано, что явления действительности отражаются в синтаксических конструкциях семантико-синтаксической системы сопоставляемых языков в зависимости от типов сложных предложений на основе глагольно-предикатной составляющей их объектно-семантических структур, где действуют предикация и её высшая степень пропозиция; при этом предикация актуализирует структуру простого предложения в виде предикации свёрнутой, релевантной для элиминированного простого предложения, и предикации полной, релевантной для полносоставного простого предложения; пропозиция же актуализирует структуру сложного предложения в виде незавершённой пропозиции, завершённой пропозиции и событийной пропозиции.

Область применения. Теоретические положения и выводы данного исследования вносят существенный вклад в теорию общего и сопоставительного языкознания, релевантный вклад в теорию англо-кыргызского языкознания и будут полезными при написании учебника по иностранному английскому языку, при составлении курса лекций по сравнительной типологии английского и кыргызского языков, написании магистерских и дипломных работ студентами факультетов иностранных языков вузов Кыргызстана.

SUMMARY

Kozuev Durus Isakbaevich

“Creation and formation and structural-semantic features of complex sentences in the English and Kyrgyz languages (to the typology of sentences)”

Key words *syntax, structural and semantic characteristics, semantic link, predication, proposition, sentence classification, complex sentence, elementary sentence, asyndetic composite sentences, compound sentences, subordinate conjunctions, coordinating conjunctions, intonation, object-predicate structure.*

The aim of the research is a contrastive and typological study of creation, formation and structural-semantic features of English and Kyrgyz composite sentences.

The object of the research is structural and semantic typology of a composite sentence in English and Kyrgyz.

The subject of the study is structural-semantic relations and interconnections of elementary sentences within the components of composite sentences in the syntactic system of compared languages.

The methods and techniques of the research analysis semantic methods of conceptual-semantic analysis of sentences, syntactic methods for analyzing members of sentences, transformation analysis method, syntactic-isomorphic method, etc.

The main results of the study: Semantic predicative-propositional theory of English and Kyrgyz composite sentences classification has been postulated, when their division into constituent parts based on the conditions of presence or absence of conjunctions into asyndetic and complex sentences occurs by the criterion of semantic link (adjacency, coordination, management). It has been proved that the phenomena of reality reflected by the syntactic constructions of the semantic-syntactic system of the compared languages depending on types of compound sentences based on the verb-predicate component of their object-semantic structures, with predication manifestation as a function actualizes structure of a simple sentence in the form of folded predication, relevant for the elided simple sentence, and complete predication, relevant for a full-composition simple sentence. The proposition as a manifestation of the higher form of predication, on the other hand, in the form of an incomplete proposition, a completed proposition, and an event proposition, actualizes the structure of a compound sentence pulling together the components of a composite sentence.

Scope of this work The theoretical provisions and conclusions of this study make a significant contribution to the theory of general and comparative linguistics, a relevant contribution to the theory of English-Kyrgyz linguistics and will be useful in writing a textbook on foreign English, compiling a course of lectures on the comparative typology of English and Kyrgyz languages, writing master's and graduate theses by students of foreign languages faculties of universities in Kyrgyzstan.